Х. Майстренко.

В ВОГНІ І КРОВІ

(Сілуети війни).

Збірник III.

Видання
Т-ва „Час“
у Київі.

1918

Друкарня
Т-ва „ЧАС“
у Київі.

І сміх—і гріх.

В-осени, коли стрункі, білокорі берези, розпорошені по косогорах Карпат, одяглись в щире золото; коли рожаїсті буки гаряче почервоніли, нагадуючи на темно-зеленому тлі соснових зарослів, засвічені смолоскипи,—старий гуцул Ванцьо Токарук прийшов на власну землю, на косогір рідної гори, щоб повіситись. Так таки: зашморгнуть шию налигачем, видертись на першого-ліпшого бука і почепитись на гілляці.

До такого кінця, до наміру силоміць вкоротить собі віку, старий Ванцьо прийшов не зразу, а повагом, довго міркуючи над своєю долею, зо всіх боків підходячи до свого становища. Скільки не бивсь, як не митикував, виходило одно: куди не кинь—то й клин. Урівок, петелька, бук,—иншої ради не було.

Рухаючись по рідному косогорі—вибіраючи гілляку, де-б найкраще зачепитись, старий Ванцьо в останнє полинув, шибнув думками назад, оглянувсь на той життьовий шлях, що привів його нині на косогір, з налигачем в руці.

Мав старий трьох синів, поженив їх, думав віку дожить за їхніми дужими спинами, як у Бога за дверима. Але золоті мрії, рожеві сподіванки зникли, розвіялись порохом. Всіх трьох синів покликано на війну, поставлено в ряди активних вояків,—в шанцях всі три й полягли, як батогом ляснуть. Живуть нині в халупі Ванця три невістки з численними, дрібними дітьми — онуками старого. Ротів багацько, а їсти—Біг дасть.

Колись, ще перед тим, як чужоземне військо мало вступить в Карпати, Ванцьо мав трохи пшениці на стеблі, грядок зо-три бараболі, мав штирі корівки і буйно зелену траву на цім самім косогорі, де він зараз ходить. Було та спливло. Чужоземне військо витолочило, збило пшеницю, лавами посуваючись в глибінь Карпатів. За лавами піхотинців надійшли трени: од бараболі не лишилось навіть бадилля; трьох корівок забрали силоміць: реквізували. Правда, дали скількось там паперових грошей, але що з них? В ночі, після реквізиції, в халупу крізь вікно вшелевкались якісь три салдати, наскіпались на старого з ножами й забрали всі гроші.

Як доля, мов серце в грудіх, зосталась на господарстві у Ванця єдина корівка. Хвала Господеві, вона не загине з голоду: на косогорі стоїть оборіг доброго сіна, скошеного й складеного старими руками Ванця. Онуки матимуть хоч молочко. Всі три невістки... голод примусив їх добувати хліб розпустою з чужоземцями. Йому-ж,

старому Ванцеві, немічному й нікчемному, соромом і наругою поточеному, більше немає на землі місця...

Зненацька Ванцьо почув тупотіння коней, гомін людей. Прокинувсь із задуми, оглянувся. Вирівнявшись в довгу смугу, з долини видирались на його косогір і їхали просто до оборогу сіна кінні салдати—чужоземці в мохнастих шапках. Ванцьо відразу зрозумів, серцем відчув, що його обороговi сіна приходить край, що єдина корівка його повинна буде здохнути, онуки зостануться без молока і вищезнуть, як в осени мухи...

Ванцьо раптом і цілком відкинув думку про власну смерть,—він ще встигне вкоротити собі віку, поспіє з козами на торг. Онуки, дрібні янголятка—ось кого необхідно рятувати насамперед.

— Гей, панове! Схаменіться, не руште! То сіно моє... решта!

Чужоземні салдати, ніяк не сподіваючись стрінути тут людину, в першу хвилину оторопіли, а потім зареготались.

— Ну, і пусть тебѣ остается „решта". А сѣно мы заберемъ—нада.

Шпарко і моторно салдати розбірали оборіг, в'язали сіно на в'язки і вантажили на коні, приторочуючи до сідел. У Ванця охололо серце, одчай опанував душу. Кинувся до в'язок, почав торсати їх, стягати з коней, розсмикувать.

— Не трогай... уходи, старый песъ!

І бачучи, що Ванцьо ще таки силкується розвязать в'язку, один з салдатів підбіг і так затопив його кулаком в обличчя, що старий упав.

Коли Ванцьо прийшов до тями, очумавсь і підвівсь з землі, од оборога жовтіло на землі тільки місце. Кінні салдати-чужоземці в мохнастих шапках з'їздили в долину, обвантажені в'язками його сіна, немов великими вінками. На долині коні пішли підтюпцем.

Ванцьо поклав собі не одставати од вершників, побіг навздогін. Немов крізь чад, він чув, що дихать йому важко, що груди його рвуться на шматки, горять, а серце кидається так сильно, як підстрелений птах. Перед очима вже були не вершники—жовтогарячі плями, божевільний танок якихсь огненних хвостиків.

Ванцьо біг і, час од часу, показуючи наперед, де кінні салдати-чужоземці везли пограбоване у нього сіно, дико викрикував:

— Решту забрали!

В селі, обіч дороги, котрою їхали чужоземці-салдати, стояв їхній начальник—високий, сивий, кремезний генерал, схожий на апостола і євангелиста Матвія. Він спинив Ванця, уважливо почав розпитувати, як і що? Здавалось, генерал цілком перенявсь його нещастям. Показуючи на сіно, Ванцьо знову викрикнув:

— Решту забрали!

В цей викрик Ванцьо вложив весь свій одчай, всю душу, весь біль і горе. Хто-хто, а цей великий пан оборонить од кривди,—подумав Ванцьо. Так йому здалося.

Але генерал весь якось затіпавсь, очі приплющились, щоки розтяглись: він голосно зареготався.

— Какъ? Решта? У насъ называется сѣно, а по вашему—решта? Интересно. Ха-ха-ха!

І генерал, заливаючись реготом, швиденько рушив у двір, до штабу, щоб росказати ад'ютантові нову сміховину про чудернацьку гуцульську назву сіна.

„Погасла лампада“.

Про „чудного“ уніятського попа, руського ксьондза, мовляв,—напів—божевільного аскета, чи релігійного фанатика, я довідавсь зразу, як наш перев‘язочний відділ став у селі З., на Карпатах. В одно вухо чутка ввійшла, а в друге вийшла, бо не тільки „чудний“ піп,—нема, здається, на всім світі вже такого з‘явища, такого дива, щоб могло здивувати, опекти душу, вивести з рівноваги серце людини, що третій рік перебуває на фронті, в морі вогню і крови. Людини, якою став я. Бої, коли вся земля стає рухливою драговиною, ходором ходить, тремтить і корчиться од несчислимих знарядів; жовтогарячі відлиски вогню, що разом обіймає величезні займища, цілі села, містечка й міста, сягаючи червоними язиками до неба; одурілі від звірячого переляку люде, настільки далекі від óбразу Божого, як небо від землі... Е, „чудний“ попе, сунься набік, ти дрібний для сучасного моменту, зовсім не цікавий!

Карпати надзвичайно гарні, милують око. Більші й менші, стрімчасті й похилі, своєрідно

окреслені гори простяглися вздовж і вшир, праворуч і ліворуч; є їх на „фронті“ і в „тилу“. В залежности від соняшного освітлення, гори міняться, грають барвами. Буває, мліють вони і беруться тремтючим присмерком; минула хвиля—вже одсвічують ясно-рожевими колірами. Часто й густо починають куритись: ніжно легкий, як павутинка, схоплюється димок на їхніх лонах, бгається в кільця, в рясні кучері хмелю, і так плине-лине до блакитного неба. Тоді гори нагадують святі вівтарі, величні престоли, запалені на хвалу Божу. Хочеться впасти на коліна, в екстазі, в мольбі—підняти догори руки:

— Доки, о Господи?!

Стій, десь стріпує вітер незримим крилом. Вже розібгались кучеряві кільця кадильного диму, білим, прозорим серпанком стелеться пара по узбіччях гір, наповнює собою долини, вирівнює проваллябескеди. Ціле молошне море! На безбережнім поверсі молока вимальовуються контури гір, немов чорні лебеді плавають зграями, немов стоять спасенні маяки.

Иноді спалахує золоте вогнище на першій-ліпшій маківці гори. Гуцули запалили ватру? Ні, соняшний промінь з-за другої маківки жадливо, вустами палкого коханця, припав там гарячим поцілунком. А ватра гуцульська погасла давно, як заніміла їхня-ж трембіта на полонинах. Минулося. По гуцульських оселях лишилось жіноцтво, дрібні діти і жовнуваті діди, - безкористний людсь-

кий матеріял, од якого тільки й могла одріктись сучасна малоперебірлива війна.

Не раз і не два вже був я на гірських верховинах. Чим вища гора, тим краще краєвид. Стоїш, дивишся на хвилястий ландшафт, на безладній хаос бурунів-гір, а в творчих центрах голови, збуджена фантазією, починає зав'язуватись, виникать, творитись легенда . . . .

. . . .

Чим вища гора, тим краще краєвид. Зрозуміло, чому душу мою завжди поривало наперед, до найвищої верховини. Але... там сиділи австро-германці, з шанців їхніх раз-у-раз летів у наш бік свинець в мельхіорових кожушках, виводячи свій характерний, тупо-одрубчастий згук: „вж-ж-і"! Словом, поглядаючи на найвищу верховину, я почував себе нарівні з беззубою бабою перед черствою шкоринкою:

— Кортить бабу шкоринка, та не вкусить.

Одного разу на долині, де розташувавсь наш перев'язочний відділ, заколивалась стальева щотина багнетів. Механично одбиваючи ритм ходи, мовчки посувалось військо в напрямі до найвищої верховини. Сонце перебігало з багнету на багнет, на кождім вістрі дробилось, розсипалось, бризкало дрібними скалочками, блискало, мигтіло, гралось, пустувало. Обличчя салдатів були застиглі,— ні єдиної усмішки не запримітило, не викликало на них животворяще, радісне сонце.

В ночі бились. Австро-германці оборонялись уперто, заклято; майже ніхто з них не побачив ранку: всі полягли трупом. Найвища верховина опинилась у наших руках.

Раним-рано дряпавсь я на найвищу верховину. Одвикнувши дивуватись, я тільки уявляв собі яскраво рясний, гарячий гряд свинцю в мельхіорових кожушках з австро-германських шанців і ті труднощі, яких зазнали, перемогли салдати, доступаючись темної ночі під цим грядом до найвищої верховини—справжнього орлячого гнізда. Камінь. Круто. Слизько. Кілька разів обривалось каміння, сковзалась нога, я летів на низ, безпорадно хапавсь руками за перший-ліпший предмет, зриваючи нігті.

Трохи полегшало, як досяг соснових зарослів. Принаймні, було за віщо держатись, балансуючи над прірвами, бескедами. Отже, лиха, нещаслива година стерегла мене. Високо над долиною, де прудкокрилі хмарки, позолочені сонцем, зупиняються одпочити на матернім лоні гори,— обминаючи різкий виступ скелі, я знову згубив рівновагу...

— На крилах візьмуть тебе, і не діткнешся ногою об камінь.

Сухорлява, обтіпана постать придержала мене за рукав. Мара, чи сірий камінь одколовсь од скелі, ожив і обізвавсь до мене словами дев'ятьдесятого псалма? Псалом... видима річ, тільки „чудний“ уніятський піп міг опинитись тут і

заговорити такою мовою,—майнула в голові здогадка швидче, ніж блискавиця.

— Спасибі-за поміч. Ви—пан-отець?

— Вгадали. Він... він самий. Не забились?

— Ваша молитва охоронила мене.

На мене дивились глибокі, але мутні очі. Давним-давно голений, вид пан-отця нагадував шмат шорсткої салдацької шинелі; лахміття ветходавньої сутани і шкуратяні ходаки на босу ногу—було все убрання пан-отця.

— Гірко помиляєтесь, пан-родію. Молитва старого пан-отця не має більше сили, не доходить до Бога, одколи погасла невгасима лампада.

— Яка лампада?

— Бачите село на долині? Там сорок і сім років сидів я на парахвії. Скоїлась війна: турбували мою старість наші, шарпали—ваші. Од плебанії лишилась купа сміття, всі убогі достатки душпастиря попливли... попливли... Лизень злизав! Одначе, то все нічого, все байдуже, коли-б вогонь невгасимої світився досі.

Пан-отець зітхнув, шорстке обличчя скривилось—на нім визначилась важка скорбота.

— Там таки, в селі, в каплиці палала лампада,—передихнувши, почав пан-отець.—Старі й малі, з молитвою на устах, текли сюди раз-у-раз, як до джерела живої, цілющої води. І Господь щедрою десницею благословляв село. На полонинах викохувалися отари овець; череда за чередою, прикрашена піснею трембіти, ходила скотина—

добро селянське. В кожній халупі, на всякім току, по оборах і погребах, були значні достатки. Мужчини виглядали, як соколи, маком цвіло жіноцтво.

Пан-отець знову зітхнув, поник головою.

— Повірите, пан-родію, соромно і страшно хвалитись: селяне, парахвіяне мої, забули, занедбали, запакували цілюще і живуще джерело, як настала війна. Лампада погасла. Кільце, що в'язало людей з Богом, розімкнулось... Спостережливим, уважливим оком придивіться тепер до села. Там розпуста... погані хвороби панують... злидні пищать... Повна моральна, національна й матеріяльна руйнація... Кров'ю окипіле серце поніс я на гори, пішов стоканятись по натрах: старий пан-отець не здолав витримать такої ганьби, наруги на заході свого віку, кинув село, кинув могилу Зоречки—найдорожчої дитини, обтрусив порох з ніг своїх... Е, що там довго розводитись, лампада погасла!

Слухать далі „чудного“ попа ставало важко.

— Може, підемо?—показав я на гору.

— Охоче.

На найвищій верховині, в шанцях і обіч, лежали купи трупів, чорніли плями загусклої людської крови. Осторонь лежав закрівавлений труп чоловіка середнього віку, очевидно винесений з місця січі рідною рукою. Як лоза, як риба в'яла, хилилась над ним жіноча постать, поби-

валась, ридала. До неї прожогом кинувсь „чудний“ піп.

— А, ридаєш?.. Господня кара, кара, говорю, Господева!.. І кінця їй не буде... Так, так!.. Невгасима лампада погасла.

Заплакана, скорботна постать жінки випросталась і тихо-болісно, скоріше сама до себе, на власні свої мислі, прорікла:

— Погасла, пан-отче, святу правду кажете... І ніхто, ніхто вже не засвітить її во-віки!..

Вона пильно, глибоко-уважно, майже безрозсудно, дивилась на трупа і, на зразок побірників католицької віри, била себе рукою проти серця.

Кров'ю забризкані папірчики.

Службові обов'язки, визначені червоним хрестом на лівій руці повище ліктя, змушують мене раз-у-раз бути на позиції. А надто після кожного гарячого бою, після всякої шаленої січі, коли доля, — ця зрадлива, задріпана повія, — надумає підлеститись до нас і подарує нам перемогу; коли лави ворожого війська здрігуються, мішаються, починають відступати і лишають позад себе поле, густо помережене крівавим трупом, тяжко пораненими вояками,—тоді немає для мене иншого місця, як тільки на „браннім полі", на полі прокляття і сліз.

Санітари слухають мене, як співак—диріжерської палички. Але дальше черствого формалізму в своїй роботі вони не йдуть. Тут і моя власть і їхня воля однаково безсилі, однаково паралізуються тими своєрідними психічно-моральними властивостями війни, яких людський розум збагнуть не може.

Кажу так, упевнений спостереженнями не над самими тільки салдатами. Завжди так буває,

що ледве затихне бій, вщухнуть останні поодинокі вибухи шрапнелі, пущені з ворожого табору навманя, в конвульсіях подоланого завзяття,— на „браннім полі“ починають з'являтися цівільні постаті, місцеві селяне, немов з землі лізуть.

Справді, що вони таки лізуть з землі, з спеціяльних ям, куди ховалися од куль під час баталії. Але це не на поміч поспішає людина до людини,—цівільні постаті мерщій розпорошуються по шанцях, пізнають і відшукують всякі дріб'язки домашнього вжитку, позичені у них тоді, як будувались шанці. Словом, звертають увагу наречі послідного сорту. А кров, а сльози, а скрики, а муки... Цівільні постаті проходять осторонь од крови, од сліз, од криків і мук, як дерев'яні, зпантеличені, прибиті, розчавлені чимсь, далеко більшим над їхній жаль, над їхній розум. Ще б пак!.. Дійсність так зле поглумилась над споконвічними цінностями, ідеями-зорями, в які вірувала і до яких прямувала у своєму житті людність, так залила за шкуру сала.

Ще-б пак!

Я ніколи не тішив себе надією зрозуміти війну. Зрозуміть зо всіма її деталями, всіма мотивами етики і псіхики. Не здійснима і марна подібна надія. Але я силкуюсь хоч краплю—цяту наблизитись до неї, уяснити хоч де що з крівавої змажки. Кепський той козак, що не мріє про гетьманську булаву!

Працюючи на крівавім полі, найсамперед приглядаюсь до найменьших дріб'язків, пам'ятаючи, що з дрібних одиниць і складається велике ціле. Приглядаючись, я бачив на кількох трупах залізні бляшки—амулети з арабськими ієрогліфами. Ясно і певно: тільки силоміць зіпхнутий в безодню буде хапатись навіть за соломинку, жаліючи кинуть світ білий. В даннім разі ролю соломинок відогравали амулети...

Знаходив гроші срібні й мідні, сковані докупи силою удару кулі об бік салдатів. Дуже хотілось спитать салдатів про ті пекельні муки, що при цьому вони витерплювали, але салдати не дожидались мого питання: помірали...

Бачив портрети женщин на грудях вояків. Поціливши в портрети, кулі пронизували разом з ними і живі груди, що їх пригріли...

Не буду перелічувати далі тієї красномовної всякої всячини, що не минула мого ока, мого догляду на крівавім полі. Але на одній речі спинюсь довше. Спинюсь на уривках листа, чи щоденника — гаразд розібрать не можна. Знайшов я їх в Карпатах, на горі, на вартовій заслоні. Австрійські знаряди розбили землянку, пошматували п'ятьох наших офицерів, що в ній жили. З землі, кров'ю забризкані, я позбірав папірчики...

. . . .

. . . . як день-так ніч, без угави й перестану. Коли б вискіпавсь якийсь

Хома неймовірний, він легко може перевірить мої слова. В першій військовій канцелярії йому покажуть наказ арміям південно-західного фронту, 12 вересня 1915 р., № 1212,—цим документом офіціяльно стверджено, що з одного тільки київського офицерського економичного товариства впродовж тільки п'ятнадцяти днів військом забрано 3058 пляшок всяких міцних напоїв і, на додачу—три ящики церковного вина.

Осьдечки вона, тверезість!

Але наш полк стояв в справжнім тверезім селі. Головного привідці, побірника тверезости—уніятського попа — бачить не довелось: він змандрував до Угорщини разом з мадярами—вояками, що накивали п'ятами з Карпатів, принаймні з перших їхніх кряжів, під могутнім натиском російського війська. Одначе зерно тверезости, посіяне попом в душах парахвіян, вкорінилось добре. Остільки вкорінилось, що в кожній халупі, можна знайти писану протипіятицьку присягу, як святиню.

Я не боюсь ніякого Хоми неймовірного: офицерові мусять вірить на слово. Отже не для ствердження своїх слів, а виключно для повности малюнку, як показчик невибагливости і темноти душі гуцульського селянина, як зразок тих примітивних, майже нікчемних засобів, перед котрими клякне і дозволяє убрать себе в шори кожний гуцул — виписую зміст протипіятицької присяги.

„Ото прийшов-єсь в дім Божий, щоби
„ тут, перед святим престолом небесного
„ царя, відречися піяцтва, а особливо
„ пиття горілки, гараку, руму, лікерів,
„ розолісу, есенциї і всего того, що із
„ них виробляється, або ними заправ-
„ ляється, і обіцяти держати мірність в
„ питтю вина, пива, меду і тим подіб-
„ них опьяняючих напоїв, щоби тим
„ своїм добровільним приреченням за-
„ служити собі милість і любов Божу.
„ Але пам'ятай, що Дух святий“ . . . .

. . . .

. . . . сим і тим боком підходив до неї, умовляв, просив, улещав. Ніт і ніт; як кремінь! Захожувався підпоїти,—попова наука муром вставала проміж нас. Руками й ногами одбивається. Не знаю, чи оця сама упертість карпатської красуні, чи воєнна зголоднілість на жіноцтво, чи безоглядне піяцтво, але я дужче й дужче почав розпалятись, немов справжній закоханий. І, як закоханий, дозволяв собі всякі дурниці. Наприклад, мені подобалась її простодушно-щира, співуча розмова,—аби примусити її заговорити, я раз-у-раз, до речі й не до речі, питав:

— Ну, скажи ж, скажи, як звешся, моя чорнобрива?

Осміхалась, блискала рівними, білими, дрібними зубами, і одказувала—співала:

— Настуня Осташук.

— Дівчина, чи повінчана?

— Шлюбна дружина...

Одповідаючи, граціозно схиляла голову на бік, а погляд був такий глибокий, такий милий, такий теплий, що здавалось—після літньої спеки потрапив кудись у холодок.

Що-дня приходила, залюбки обідала у мене, — тільки й по тому. Ні, брешу: Настуня ще раяла кинуть піятику, хвалилась-здрігалась, що на селі люде пухнуть з голоду, ніхто не має ні крихти хліба, ні дрібка соли... Яке мені діло до всього того, — хочу горілки, пьяного чаду, пісень і женщини... Настуні хочу, золо. . . . .

. . . .

. . . . офицерські погони, товариство. На радощах начастувались, як і личить нововитвореним офицерам! Пам'ятаю потім—ясно освітлені покої, тижбу якогось підмальованого безсоромного жіноцтва... Днів за чотирі, саме перед виїздом на фронт, я мусів звернутись до лікаря...

Нині я кинув, занехаяв усе, начхать мені на пораду лікарів, на систематичні ліки, на всяку всячину: минулу, сучасну і будущу. Чарка і Настуня,—инші бажання, инші інтереси к бісу!

Випитав у Настуні, що чоловік її на війні,— того-ж самого тижня покликали, як вони побрались. Як на мене, то туди йому й дорога. Справді, чи таки ж гідний якийсь там гевал-гуцул зрозуміти, що в Настуні — шовкові коси? Що в неї спідня губа повніща верхньої і нагадує стиглу

ягоду? Що рівному тонкому станові її позаздрила-б перша—ліпша панночка? Що . . . що я ніяк не здолаю . . . .
. . . .
. . . . просто затопив кулаком в обличчя і, опритомнілу, повалив силоміць. Моя! А вступ до халупи унеможливив заздалегідь, поставивши деньщика на варті...

Забризкані кров'ю папірчики на цім кінчаються. Але не кінчилась лиха година Настуні Осташук. Навпаки—від цього вона тільки розпочалась.

Я відшукав потрібну мені халупу. Нагадуючи гарну, одначе завчасу скошену, прив'ялу, овіяну подихом смерти, квітку, лежала Настуня на ліжку заражена поганою хворобою. Обережно, здалека заходячи, я поставив кілька запитань відносно її візит до офицера. Настуня захвилювалась:

— Чого ходила? Чи кохала?—питаєте. Ох, не кохала! Я їсти хотіла, хліба треба було! Чуєте—хліба, щоденного насущника я не мала. Ось через віщо ходила, ось через віщо занапастила душу свою, запаскудила тіло і зрадила мого коханого, мого вірного сокола—мужа.

Я розповів, яка доля судилась офицерові. Настуня раптом підвелась на ліжку, безтямно, широкими очима зиркнула на мене. Потім якось вся погасла, скулилась і тихо-тихо прорікла:

— Прости йому, Боже.

Вогні.

„А вперeди все таки...
все таки огни!“

В. Короленко.

Наперед нас світив блискучий вогонь. То не висока ідея горіла провідним вогнем,—світив прожектор з-за австрійських шанців. Немов довжелезні вуси, од прожектора гналась далеко в темряву ночі ясно-сива смуга світла, порпалась в чорній гущі мороку, нишпорила по всіх щілочках і закапелках, танцювала, моргала. Зауряд-лікарь Ромашка довго дивився туди-де світив прожектор, довго і пильно стежив за моторною працею довжелезного ясно-сивого вуса, нарешті не витерпів —обізвавсь:—„А вперeди все таки... все таки огни!“—і зареготався голосно.

Зауряд-лікарь Ромашка—це одрізана скибка од суцільного гурту инших байдужих лікарів перев‘язочного відділу. Молодий, жвавий, непосидящий, він любить працю, любить рух, любить сміх. Ні один з поранених не минув перев‘язочного відділу без його допомоги, або теплого слова. А з ротою санітарів-ношарів він давним-давно

за-панібрата: знає не тільки кожного салдата на ймення, а й те—хто коло чого ходив дома, скільки має сем'ї, які у всякого достатки.

— Охота вам!—зважувались инші лікарі картати Ромашку, щоб охолодить вогонь його цікавости до салдатів.

— Охота, та ще й велика. Без приязні і любови черствіє серце й вивітрюється душа, як піскувата пустеля. Ось воно що, колеґи!

Одказував і реготався.

Траплялось, як не було роботи біля поранених, коли инші лікарі по заведеному звичаю спали, або просто „правили лодаря“, лежучи на боці на своїх ліжках, Ромашка брав прикази по фронті і примощувавсь до столу. Захоплювавсь страшенно, особливо приказами, де з тієї чи иншої причини наводились довжелезні списки всіляких призвіщ.

— Призвіща, люде добрі, такі трапляються, що просто облизатись хочеться, немов після медяника,—совався на місці Ромашка.

— Наприклад?

— Скажемо: Цімціус... Ориґінально! Вимовіть і прислухайтесь до слова: все призвіще виткано з гарячих цілунків.

Що вечора, як в будень, так і в свято, чи грали на небі зорі ясні, чи негода панувала на-дворі,—Ромашка справно писав листа. Що саме він писав, ніхто того не відав. Але під час писання його вид палахкотів таким натхненням, а

з очей лилася така велика ласка, така тонка ніжність, така гаряча любов, що ставало заздро. Всі листи завжди посилались на одну адресу: „Київ, Лелі Маї“.

Перед австрійським прожектором Ромашку поставила його добра воля, тая-ж таки його рухлива, непосидяща вдача. Здавалось би, було од чого смертельно стомитись Ромашці: ввесь день одбувався гарячий бій між передовими лавами війська—брали поганенький фольварок; ввесь день поранені плавом пливли до перев'язочного відділу; ввесь день без одпочинку Ромашка подавав пораненим медичну допомогу, подавав в надзвичайних умовах.

Дбаючи про найкращу орґанізацію медичної допомоги пораненим, перев'язочний відділ наблизився майже до позиції, розташувався в селі, що межувало безпосередньо з окопами. Велику небезпеку цього місця могла виправдить тільки та висока мета, що привела сюди людей з червоними хрестами на лівих руках—ознакою любови й милосердя. Ледве підхопилось на небо сонце, ворожі аероплани запримітили перев'язочний відділ, звернули на нього увагу своєї артилерії. Це був „судний день“, життя кожного висіло на волосинці. В таких умовинах Ромашка ввесь день без одпочинку пеклувавсь біля поранених, упадав коло немічних людей як лікарь, як брат, як милосердна людина. І на устах його ввесь день грала привітно—весела усмішка.

Ввечері Ромашка мав право не на коротеньку передишку, впродовж якої встиг написати черговог листа до Лелі Маї,—він заслуговував одпочинку на цілу ніч. Але рухлива, непосидяща вдача одкинула заслужене право.

Од шанців, з густої темряви ночі зправа й зліва від села, виринав і бив нас по нервах тисячоустий шум: стогнали, хрипіли, благали поранені, дожидаючи помочі. Ті поранені, що, по умовинах бою, не могли бути позбірані в-день. Рота санітарів — ношарів перев'язочного відділу, на чолі зо мною, покладаючись на захисток сприятливої темряви ночі, мала вже рушить туди, звідкіль долітали стогін, хрип, благання, коли несподівано з'явивсь Ромашка.

— Голубчики, я тако-ж іду. Матері його ковінька, то тільки попам дані руки, щоб складать їх на товстому череві в „праздности і ліности". А я не піп—лікарь.

І зареготався.

Огонь австрійського прожектора спалахнув, як ми вже були за селом, на полі. Спочатку ясно-сива смуга світла, схожа на довжелезні вуси, нишпорила десь збоку, десь далеко, осторонь од нас. Ромашка довго дивився туди, де світив прожектор, довго і пильно стежив за моторною працею довжелезного ясно-сивого вуса. І, межи сміхом, цітував Короленка: „А впереди все таки... все таки огни!"

Нарешті, ясно сива смуга світла нервово тріпнулась, звелась—і впала як раз на наші голови. Схоже було, немов величезний спрут злапав свою жертву, охопив страшними беркими мацками і завмер у сторожкій позі, доки настане відповідний момент, щоб припасти до живого орґанізму, смокчучи гарячу кров. Коло нас ні долинки—ні могилки, ні кущів—ні деревця: рівне поле.

— Ляжем?—спинився я.

— А поранені? Вони кров'ю зійшли, нас дожидаючи,—обізвавсь рішучо Ромашка.

Ми побігли.

Кидаючись в ясно-сивих мацках спрута—прожектора, я почував, що ноги мої прикипають до землі, що якась велика байдужість опановує всю мою істоту більше й більше. Ромашка мене трохи випередив.

Нараз, вподовж ясно-сивої смуги світла, звідтіль, з-за австрійських шанців, шибнув характерний не то шум, не то свист. Згук льоту польової шрапнелі... Хтось скрикнув, на когось я спіткнувсь, полетів стовбула...

Ранком, спеціяльним ординарцем, ми одіслали на пошту чергового листа на адресу Лелі Маї, що написав Ромашка з вечора. Бідна Леля Майя! Крім цього, инших чергових листів од Ромашки вона вже не дістане во-віки.

„107“

Надумане десь в тилу, далеко від нервового лопотіння рушниць і кулеметів, од важкого сто гону гармат, обмірковане й виважене холодним розумом в спокійних кабінетах,—перекотилось на фронт. Воно було велике по своїй меті і кріваве в своїй акції.

Инакше кажучи, „майський“ прорив 1916 року з думки став ділом.

Підкрадаючись темної ночі спочатку кріз ліс, а далі—яругами і штучними захистками, наш перев'язочний відділ прищуливсь, черепахою приплюск на дні глибокої долини на правім березі Дністра, в селі О. Село було визначене тільки на мапі. Більше року воно ввіходило до так званої „полоси мертвого простору“, заступало нейтральну смугу між російськими й австрійськими шанцями, не минала його ні одна куля, ні єдиний знаряд з обох ворожих військових таборів, поставлених один проти одного для смертельної боротьби. І од села зостались самі руїни, купи попілу й сміття. На городах, замісць сільсько-господарського зілля, густо зеленів дикий катран,

буйно гналась догори м'ясистими цибками самосійна цибуля. Не тільки людей,—тварини живої не було в селі, навіть миші й ґоробці кудись змандрували. Сум брав за серце гірше, ніж на кладовищі.

Такий був О.

Над нами на горі, закриті сірим кам'яним козирком кручі, сиділи австрійці. Позад нас, також на горі, в кущах дрібного вишнику й иншої рослини, сховались чотирі батареї по вісім гармат в кожній. Вже два дні, з раннього ранку до глупої ночі, тридцять і два залізних демонів плювали на нас з гори довгими червоними язиками вогню, дихали гарячим повітрям страшних своїх шости й восьми-дюймових пащек, посилаючи через наші голови смерть австрійцям. Час до часу музика смерти зненацька німіла, ми чули несамовитий, повний смертного жалю і одчаю, вереск незчислимої сили людей: одбувалась атака. А потім знову обзивались залізні демони.

Течія поранених, невпинна й широка, як під час великої зливи вода, пливла до нас долиною. Заповнили ними п'ять величезних шатрів, гесенський намет, почали класти на зеленім катрані городів просто під високою стелею блакитного неба, а поранені все прибували й прибували. Вже їх налічували більше як п'ять тисяч.

Лікарі не одпочивали, всі в крові, забруднені людським мозком. Але все на світі має свої ме-

жі,—і для поранених з розпоротими животами, з вирваними гарячим залізом боками, простріленим мозком, словом з порушеними життьовими осередками тіла, лікарська наука була безсилою.

Мертвяків односили трохи осторонь, клали горілиць на землю, прикриваючи чим можна: полотнищем салдацької палатки, шинелею, або иншою якоюсь шматою,—однаково салдатів і офицерів. Не було часу панькатись з мертвяками, все одно „мертвиї бо сорому не мають“,—п'ять тисяч живих, але скрівавлених, скалічених людей, скорчених муками й болями, вимагали нашої повсякчасної допомоги, вимагали неодступного пеклування про них —дужих. Як на гріх, година несподівано зіпсувалась: то вдарить крапчастий дощ, то нестерпуче припече сонце. На городах, під зеленим катраном, земля роскисла, насичена водою; зробилось справжнє багно, в якому корчились поранені...

З одчаю я хапавсь за голову, повний жагучого бажання прихилити небо до нещасних, всі їхні болі, всі їхні муки взяти на свої рамена, оповити своїми нервами, перелить у власні жили. І не міг нічого зробить, нічого вигадать: не було робочої сили. Два зводи з нашої команди сиділи в шанцях, рятували поранених з вогню; один звод переправляв кріваву течію недобитків до перев'язочного відділу: багато було заклопотаних негайними господарськими справами, справами кухні, обозу, аптеки, ріжноманітного транспорту.

Тільки невеличка жменька з четвертого зводу, чоловік тридцять, могли прислуговувати на місці п‘ятьом тисячам поранених.

Богобоязливий чернець Коржевецького манастиря, піп Іван, здавалось, також забув про мертвяків. „Батя“ не передихав і не спав уже два дні і дві ночі: чорний, розпатланий, зморений—він безупинно швендяв по крівавому морі поранених, раз-у-раз нахилявсь то на один, то на другий бік, розважав і підбадьорював, кого чим міг. Настав третій день,—такий же крівавий, але соняшний-соняшний, без дощу. Одначе на душі не стало легче—навпаки, підвівсь на ввесь зріст і став перед очима повний жаху, невблаганий як гріх, новий клопіт: мертвяки рішуче нагадали про себе...

Один попліч одного лежали трупи: всуміш офицери й салдати, австріяки й росіяне, жиди й побірники Христа. Дощ і спека зробили своє діло. Сто сім мертвяків—„імена їх Ти, Господи, вєсі“ —лежали чорні, з набряклими животами, позначені тлетворністю, й нестерпуче затроювали повітря. Иншої ради не було: п‘ять тисяч живих, але скрівавлених, муками і болями скорчених людей доводилось кинуть на призволяще, зоставить без догляду ради мертвяків, ради трупів, зловістних в своїй бездушности. Я гукнув: вся решта нашого четвертого зводу, жменька салдатів —чоловіка з тридцять—стали копать яму.

На похорон зібралось не багато. Піп Іван, чорний, розпатланий, стомлений до крайньої можливости, став на-край ями, з святими канонами на вустах. Я керував похороном. На салдатів упадав обов'язок знести і покласти трупи на вічний одпочинок. Шпарко метнулись салдати до роботи і... опустили руки. Офицерів од салдатів, росіян од австріяків, жидів од побірників Христа одріжнить не було можливости. Від першого ж дотику тріскались, як пухирі, розривались на клапті...

— Гей, я вас!... Чого стали? Берись мерщій!

Наказ вплинув, але ту-ж хвилю сталось щось незрозуміле, дике, блюзнірське. Салдати якось осатаніли, рішуче засукали рукава... Як дроза посипались в яму шматки мняса, гамузом, всуміш голови, ноги, руки, тулуби. Все це щедро приперчене міцною лайкою, яку тільки знає людність московської держави. Працюючи, салдати непритомніли, падали, зводились, метушились, ще гірше лаялись, як неприкаяні. Пробував я, пробував і „батя" напутити, вгамувати оскаженілих людей, примусить схаменутись, та даремне.

До ями наблизилась сестра, Чебернова; здрігнулась:

— Яке величезне страхіття, оця війна!—Затулила носа хусточкою й ринула геть.

Чотирі батареї, по вісім гармат в кожній, однаково напружено плювали на нас з гори червоними язиками вогню, дихали гарячим повітрям

своїх залізних демонів; через наші голови летіли знаряди, виводячи сумну мелодію смерти; піп Іван над могилою „ста семи“ вигукував про „вічную память“ і „життя безконечне“ і дико танцювала в повітрі безсоромно розхрістана лайка, породжена великим одчаєм і глибокою наругою над людською гідністю, вінчаюча надзвичайну працю живих над мертвими. Все це так перемішалось між собою, до такої міри сплелось грішне з праведним, що вже неможна було розібрати, де справжнє, а де фальш, чому молитись і перед чим преклонитись...

Ми справляли похорон.

„Герої“.

До того, як пустить до себе в сусіди полкову учебну команду, ми довго говорили, довго змагались з начальником команди. Говорили і змагались не без підстав: наш перев'язочний відділ запхнули в такий тісний куток села, що віддати комусь чужому хоч одну з наших „халуп“, дозволивши йому оселитись мішма з нами,—виходило однаково, як одірвать шматок хліба від рота голодного. Але й учебній команді нігде було дітись, нігде було переждать, доки весна переборе зіму і стане можливим ночувать просто під високим наметом небесного шатра. Я жив на край кутка, в чепурній халупі, свіжо-побіленій молодою дочкою хазяїна — Настею. На мою ясну кімнату і випав жеребок: я виселився 24-го березня в глиб кутка.

Грали ми в „тісної баби“ зовсім не через брак простору взагалі. Село було велике, халуп лічилось досить. Але виключаючи тісний куток, де оселився перев'язочний відділ з учебною командою, всі халупи запосів штаб дивізії — наше

начальство, оточене всякими прихвостнями так же рясно, як сонце небесне — спутниками. Зміж всієї юрби прихвостнів особливо визначався один-санітарний відділ. Чого він треться-мнеться неодступно біля штабу?—питання, котре неодмінно просилось на язик всякого, хто перший раз спостерігав це дивовижне з'явище.

В таких випадках погляди допитливо обертались на нас: наш перев'язочний відділ завжди стояв коли не поспіль, то ще поперед штабу, за нами—два постійні лазарети дивізії на певних дистанціях. Ми з лазаретами на своїх плечіх і несли всю вагу евакуації поранених в тил під час боїв. А санітарний відділ, розташовуючись постійно в кращих хатах, обмежував свою працю. . найбільше сотнею поранених. Чого-ж він валандається з штабом, оцей відділ?

Ми давним-давно розкусили загадку, та й кожен, хто приглядався близче, в самий корінь справи, одразу розгадував її. В санітарнім відділі „працювало" вісім молодих милосердних сестер, одна навіть з світлосяйним титулом; як водиться у всякій орґанізації; в його аптеці густо стояли не тільки сулії з спіртом, а й пляшки з спеціяльними напоями. В штабі-ж, крім генерала—начальника дивізії, крутилась юрба всякого офицерства: ад'ютанти, ординарці, офицери для особливих доручень. Вони, разом з генералом, складали кумпанію і велику й теплу: вміли не тільки піячить „по самі зав'язки", а й цінити

красу жіночого тіла, хоч-би й прикритого нагрудником з червоним хрестом.

Тут і край розгадці.

На Благовіщення, 25-го березня, сонечко особливо пригріло, дихнуло справжньою весною. Весна—чарівниця п'янить і туманить ґолову, сама просить розмаху і спонукає розмахнутись людину. Штаб дивізії разом з санітарним відділом справді розмахнулись; забулькав спирт, полилось вино, гучно хлопнули корки від спеціяльних напоїв. Потім того, з'явилась і військова музика...

То-ж то шпарко та весело виграє музика, дзвенять згуки в прозорім повітрі ясного дня і крилами своїми черкаються австрійських шанців. А шанці чорною гадюкою звиваються недалечко за дві з-половиною верстви од села. На зустріч згукам звідтіль, з-заавстрійських шанців, знявсь наче птах, австрійський літак. Ось уже він над селом, кружляє раз, другий, спускається низче й низче, подає комусь якісь умовні вказівки... А музика все тне, все виграє, заглушає характерний згук пропелера...

— Грр-бах-трр!—Хмара диму і землі здіймається над нашим тісним кутком, величезна верба, вирвана з корінем, несамовито танцює в повітрі. Ще хвилина, пробивши стріху й стелю, верба становиться в найблизчій халупі перед піччю, немов з давніх-давен там виросла.

— Бух-ре-ре! — На місці, де стояв наш намет для поранених, валяються розтьопані шмаття полотнища, уривки віръовок; рядом потрощена наша-ж аптека...

— Грр-бах-трр!—Селяне місцеві сипнули в-ростіч, хто куди влучить, безпорадно закриваючись іконами. Випадково у нас сидів „герой"—полковий пан-отець з золотим хрестом на стрічці Св. Юрія. Опинившись під обстрілом, пан-отець шпарко, швидче, ніж можна було сподіватись од його старого віку, підібрав рясу тремтячими руками... Все бігло, все рухалось, все тікало. Один крилатий птах вгорі кружляв спокійно, виправляв вистріли артилєрії і сам поливав землю дощем олова з кулемета...

— Гу-у-ре трр! — Свічкою запалала халупа, звідкіль ще вчора виїхав я і в якій сьогодня жила полкова учебна команда. Чотирьох салдатів тяжко приголомшило, — їх одрятував наш фельдшер; од шіснадцяти-ж салдатів учебної команди зостався мотлох, тельбухи і черепи їх повисли далеко на сусідніх вербах. Хазяйській дочці Насті, що чепурила і білила халупу, з плечем вирвало руку, смертельно розтрощило обличчя. Двічі щось простогнала і випросталась. Пухом тобі земля, неповинна жертво!

Сонце стало на заході, супокій злинув на село. Гармати заніміли, крилатий птах зник. Штабна кумпанія — джерело всього нещастя— в супроводі милосердних сестер прийшла огля-

нути „воронки“, видовбані знарядами в ґрунті.
Сестри защебетали:

— Господи, яка ямища! А ну, обійдіть кругом, скільки ступнів?

— Сорок сім.

— А в глибину?

— Два сажні з аршином.

— Чекайте, ось денце од снаряда... Зважте.

— Сто-три хунти...

На пожарище кумпанія не пішла, там чорніли плями людської крови, могли погано вплинути на „нерви“, напружені й без того несподіваним обстрілом села австрійцями...

— — — — — — — — — — — — — — — —

Минуло не більше місяця. Проглядаючи свіжі прикази армії, я натрапив на знайомі призвіща: всі вісім милосердних сестер санітарного відділу дістали медалі Св. Юрія 4-ї степ. „Героїзм“ сестер описано такими словами:

„25-го марта, в селѣ такомъ-то во время обстрѣла 12-ти дм. бомбами, одна изъ нихъ попала въ домъ, гдѣ помѣщалась учебная команда пѣхотнаго полка. Отъ взрыва снаряда хата завалилась и начала горѣть. Сестры милосердія, находясь подъ сильнымъ и дѣйствительнымъ артиллерійскимъ огнемъ противника, проявляя необыкновенное самоотверженіе и мужество, оказывали помощь раненымъ въ чрезвычайно трудной обстановкѣ“.

Безладдя.

Соловей по весні на калині співав.
Там дівчина водиченьку брала,
І її голосок по долині лунав —
І вона з соловейком співала.
Але ріжні були їх весінні пісні:
Соловейко співав про кохання;
Дівчинонька лила співи—сльози рясні
Про велике своє безталання...

— Калино люба, свідку єдиний моїх мрій, моїх радощів дівочих: прощай! Соловієчку сірий; вдарь, заспівай на останку голосно, могутньо, зачаруй-зупини течію нічки чарівниченьки, оддали схід сонечка ясного. Там, де кінчається ніченьки морок, на першому промені сонця ясного, там починається моє лихо. Станеться так, соловієчку: день, переборений вечером, згасне. Небо окропиться зорями — перлами. Срібна роса на натружену землю спаде. Ти, соловейку, співать на калину прилинеш, як досі літав. Але пісня твоя затремтить—задзвенить самотою. Я, дух притаївши, не вийду впиватися чарами пісні, не сяду я знову отут під калину розчісувать коси шовкові

і ждать—виглядать повороту коханого з війська. Б'ють—гомонять недалеко гармати, військо зближається, де любий мій сокіл воює. Страхом обняті, тікають чужинці з наших країн. Тікають..... і нас забірають з собою.

— Ольго, де ти?

— Я, мамо.

— Небо на сході в кармазин одягається, благословиться на світ білий. Незабаром і сонечко блисне... Ходи, моя доню, до хати. Коні запряжені ждуть—рушаємо в дорогу.

Звелася мерщій, обняла — охопила руками калину рясну та зелену, прикрашену повними китицями білого, непорочного цвіту весни:

— Прощай!

Сполоханий шелестом, соловейко вщух, урвалася пісня. У дівчини в грудях тріпнулося болісно серце, як пташка підбита, потім воно все охололо і камінем впало в якусь безодню страшну, чорну, незміриму.

Вітроньку — вітре! Ти прудкий, вільний, ти хвилюєш море, ти зорі голубиш, не знаєш на білому світоньку впину для себе. Дихни ти з південного теплого краю, приторкнись до дівочих вій, струси з них слізоньки буйні.

Сонце яскраве! Зійди—не барися, полум'ям—жаром своїм ввесь світ запали: осуши оченята дівочі.

Даремне.

Ольга цілком захлинулась в сльозах. Ідуть селяне то всуміш — валками, то вростіч. Лемент. Зойк... Батько щось каже. Схлипує важко матінка. Смутно і сумно завили на царині пси, піднявши до гори писки,—біду віщують... Ольга нічого того не чує, нічого не бачить: плаче невтішно.

Буває, плине—лине по небу хмаринка. Здається така невеличка, така легкокрила, тендітна. Оком не встигнеш моргнуть, як одразу вона надулась, почорніла. Хлинула злива на землю, ріки повстали з нічого, заграли в бурхливім, безладньому шумі.

Буває, стоїть сніговая гора. Тиха, спокійна, вона раз-у-раз підійма й посилає до неба легесенько — ніжні сніжинки з своєї вершини, мов дише. А сонце, упавши на товщу одвічнього снігу, виклика на нім блисків і бризок каскади, таночки блакитних скалок незлічимі. Любо поглянуть на гору з долини, особливо тоді, як в долині панує весна. Раптом обвал. Снігом засипало стежки—доріжки; садки потрощило; оселі знесло. Безладдя, руйнація,—око другого чогось не заглядить довкола.

Так і з селом оце сталось. Тихо та мирно селяне жили, працювали, кохались, творили суцільну красу. Війна сколихнула село, зруйнувала достатки, погнала селян, світ за очі. В своїй течії безпорядній село загубило звичайне обличчя, втратило розум, обернулося в суще безладдя.

Біженці. Втікачі.

Битим шляхом посуває безладдя. Хури вантажені. Клунки. Худоба. Діти. Дорослі. Все помішалось, сплелося, не держить ні ладу, ні черги. Шлях загатило: не думай ніхто розминутись, роз'їхатись з сущим безладдям: неможна.

Але як на гріх—на зустріч безладдю, туди, де счепились в смертельній борні дві лави завзятого війська, п'яного од запаху крови людської, гонять шалено гармати. Коні пришпорені: гонять як вихор, як змії, люде, коні, гармати—ціль за для всіх їх єдина: встигнуть завчасу побить, подолать, добуть перемогу. Швидче! Буть на шляху перешкоди не може.

— Дорогу! Дорогу!

Мало слова розуміє безладдя. А дівчина Ольга в сльозах безутішних—не чує їх зовсім.

Сталось....

Білії грудоньки коні стоптали, коси шовкові порвали гармати. Од життя молодого лишилась крівавая пляма на битім шляху, та навкруг скам'яніле безладдя стояло...

Л ю д є.

З пошти принесли чергове число газети „Народна Часопись“ *). Другим разом, иншим часом сельський вуйт, Федь Горошина, ту ж хвилю одвернувся б од найпильніщого особистого діла, начхав би на громадські справи, занехаяв службові обов'язки, словом—кинув би печене й варене, десь би примостився в затишнім, спокійнім куточку і доти не випустив би з рук свіжого числа „Народньої Часописі“, доки не прочитав би його од дошки до дошки, мовляв, од першої до останньої літери.

Це з ним траплялось завжди, раз-у-раз, як надходила часопись: одно те, що Федь Горошина давним-давно перестав запити духа обмежувати, задовольняти вузько-місцевими інтересами рідного села, він мав тверезий, широкий і глибокий розум, цікавився світовими подіями, а головне природній український живчик кидався в нім остільки жваво, що часопись, а надто рідною мо-

*) № 154—1914 р.

вою складена, була для нього необхідна в рівній мірі, як хліб, вода і повітря. А з другого боку, ще й инша причина привертала увагу старого вуйта саме до „Народньої Часописі". Старий вигодував, викохав трьох синів-соколів, не пожалів горбом запрацьованих коштів, потягся з останнього—оддав синів до науки і вивчив на адвокатів. Виросли у соколів могутні крила, могли б зір досягти золотих, купатись у теплім промінні ясного сонця, якби схотіли. Де там, діти землі лишились її вірними слугами, не забули того слова, тієї пісні, що промовляла-співала мати, як малих повивала. Заступниками селянства, оборонцями правди, побірниками істини стали сини Федя Горошини, оселившись у Львові. Слава їхня голосно лунає не тільки по селах, з вуст в уста переходячи,—вона потрапляє і на сторінки газет, а найчастіще—заповняє шпальти „Народньої Часописі". Хто-ж, який батько втримається, щоб мерщій не потішить серця свого, не погріть старого віку доброю славою синів, читаючи вивірену кількома роками часопись? Геть всяке діло!

Так було досі.

Сьогодня читання газети доводилось одікласти. Грім війни стугонів все ближче й ближче. Валка за валкою, мандрували через село втікачі з повойованих країн,—мандрували в супроводі глибокої розпуки на лицях і страшного безладдя в своїй течії. Достоту наполохані мисливцями

звірі. В далені, на схилі землі й неба, здіймались до неба хмари чорного диму і дико танцювали, полискуючи, багрові язики пожеж. Сумніву не було: щось велике, грізне, невблагане і неминуче, щось більше над людську волю, більше од подій звичайного часу, котилось просто на село, котилось мляво, але безповортно, з шумом, тріском, з нещастям, сльозами, з смертельною небезпекою. Селяне захвилювались, заметушились, цілком погубили голови. Старому вуйту годі було гаятись, годі баритись, треба було чим дуж, як найшвидче хапатись, поспішати до них, до своїх селян. Нехай „Народна Часопись“ зостається на столі не розгорнутою.

Федь Горошина не зробивсь, а вродивсь вуйтом. Кебетне поводження в ролі ватажка селянського, дотепна розмова, розважна порада, бистра орієнтація в найтрудніщі моменти змушували слухатись вуйта, охоче приставать на його постанову. Саме, як Федь Горошина простував до вуйтівської канцелярії, великий розгардіяш творився на селі. Окрім розпанаханих незлічимих утікачів, окрім великих хмар чорного диму, багрових відлисків пожеж в далені на схилі землі і неба, гірш всього додавали куті меду чутки, шибаючи з одного до другого кутка села зловістними птахами. Найсамперед селяне почули, що вороже військо повоювало Крогулець. А повоювавши— пограбувало *). Трохи згодом—така-ж достоту чут

*) Козаки Терського й Кубанського війська.

ка майнула вже про Гржималів *). Потім того, твердо й певно заклекотала по селу поголоска, що посуваючись наперед, в глибінь Галичини, вороже військо, військо завойовників, скрізь і завжди одзначає похід свій грабіжництвом, ґвалтом і насильством **).

Поспішаючи до канцелярії, старий вуйт бачив перед собою Содом і Гомору. Старе й мале лагодилось тікать. На подвір'ях більш заможних селян вантажилось на вози добро. Вози ломились од великої поклажі. З червоними од злости й одчаю лицями, з скреготом зубовним, селяне немилосердно били миршавих слабосилих шкап, сіпали без ладу віжками, матляли руками,—коні лізли з шкури, розривали на колінях суглоби од великого напруження і... зоставались на місці, не гідні рушить непомірної ваги. А тим часом сем'я безперестанку докладала на воза то горнятко, то кухлятко, або діжечку,—все було потрібне, необхідне, з найдрібнішою мізерією жаль брав простись. Хто не мав тягла, не мав животини, сам запрягався в голоблі, беручи дрібних дітей на руки. Одна стара вдова обвішала саму себе торбинками, всякими манатками, ріжними глечичками спереду, ззаду й з-обох боків. З опалу вона вихопилась на шлях, але потім сили підупали, коліна зігнулись. Кряжем упала на дорогу, ні звестись, ні рухнутись не гідна.

---

*) Пограбувала 14 паркова артил. бригада,—прик. VIII армії, 1914 р. № 27.

**) Див. прик. VIII армії, 1914 р. № 63.

Дивлячись на все це, на метушню селян, вуйт, сам того не сподіваючись, пригадав зненацька пісню покійниці-матері:

Буде нас, мати,
По горах, по долинах;
Буде нас, мати,
По чужих українах.

Згадав пісню і почув, що боляче стислось, окипіло кров'ю серце. Розлука з рідним селом... Кинути могилу рідної неньки на поталу чужинцям...,—закружляли в голові думки, як рій бжіл.

— Лелечко! Матінко! Що це коїться. До чого воно дійдеться? Ми, селяне, мирні, не шкодливі, до війни не причетні. А чужинці—вони-ж такі люде, таке-ж серце мають в грудях, як і ми. Невже знущаються? Грабують? Творять насильство?... Чуткам не велика ціна: схожі на правду, а можуть бути й брехнею... Напути, пречистая Діво!

Назустріч показавсь сельський пан-отець.

— Тікаємо, пане вуйте?

— Пан-отче любий, гірко кидати насижене місце, не сила залишить дорогі могили. Та й чуткам я мало довіряю.

— Вагаюсь і я. Нас не зачеплять.

— Правда, пан-отче. Не зачеплять,—зрадів вуйт, *Вони—також люде.* Дозвольте вдарить у дзвін, скликать громаду на раду.

Метушня вщухла, погамувалась; сльози висохли, пропали. В товаристві з пан-отцем, вуйт—старий вуйт, Федь Горошина,—переконав селян,

що мандрувати, кидати село нема чого, що чужинці—віри християнської, як і вони, селяне; що по людському звичаю і по писаному закону мирні селяне користуються особливим пеклуванням у завойовника, їхня праця, добро їхнє вважаються недоторканими. Головне—щоб не забила випадкова куля. Але й од цього єсть рада. Глибока яма в землі з дебелою стелею цілком охороняє од кулі, коли сісти на дно ями і перечекать баталію.

Два дні сходились на раду пан-отець, вуйт і селяне, обміркували всякі речі, найменші дрібниці, подробиці. Яма-схованка була викопана, приготовлена в кожнім дворі. Навіть для худоби приладнаними стояли погреби й льохи. В-ночі другого дня австрійське військо, одходячи перед ворожим натиском, опинилось в селі. Як з рогу достатку посіяний, скрізь голубів натовп ляндштурмистів. Нашвидку, похапцем, готувались шанці, будувались оборонні захистки. Одначе по незграбній роботі, по нетвердих кроках легко було догадатись, спостерегти, що військо здеморалізоване, здезорґанізоване, що копає воно шанці, будує оборончі захистки тільки для блізіру, для ока, само себе обдурюючи, не вірячи в свою силу, і ладне дременути навтікача, скоро супротивне військо чужинців націлиться на село з першої гармати. „Селяне похопились сісти в заготовлені ями-схованки, сподіваючись недовгої баталії

— Рятуйте, людочки!

Кричав не своїм голосом пан-отець. Старий вуйт Федь Горошина, поблизу наводив порядок, давав добрий лад життю села. Слід од австрійського війська давним давно прохолов,—по селу гасали на конях чужоземні кавалеристи в чорних волохатих шапках, з червоними дармовісами за плечима.

— Хто в Бога вірує,—рятуйте, людочки!—знову зарепетував пан-отець.

Прожогом кинувсь старий вуйт на голос. В покоях пан-отця творилось велике злочинство, творили ті-ж таки чужоземці кавалеристи в чорних волохатих шапках, з червоними дармовісами за спинами. Держачи на поготові в правій руці самопал, а в лівій—гострий ніж, один з кавалеристів по черзі націлявсь цією зброєю то на пан-отця, то на його сем'ю. Тим часом инший кавалерист порпавсь по шухлядах, по скринях, по всяких схованках у покоях пан-отця, раз-за-разом знаходив і клав у свою торбу ріжні речі: годинник, зодяги, гроші, їжу... Третій кавалерист вивів з стайні і взяв на оброть пан-отцевого улюбленого коня. Але одного коня, очевидячки, здалось йому замало: вхопивсь у покої, метнувсь на кухню, здибав молоденьку дівчину—покоївку пан-отця, згріб у свої лапи і, на очіх пан-отця, на очіх всієї сем'ї його, не соромлячись навіть товаришів своїх, повалив нещасну...

— Ґвалт! Людочки!

— Мовчи, патлатий чорте! Щоб тобі заціпило!

Кавалерист підняв руку з самопалом і зо всього розмаху ударив пан-отця по шиї *).

Мов окропом опекло старого вуйта, немов приском гарячим сипнув хтось на нього.—Поганці! Бузувіри! Що ж це ви робите, що коїте? Схаменіться!

Тремтючими руками вхопив кавалериста за плечі, шарпнув, настільки здужали старі сили .

. . . .

Федя Горошину судили скорим, польовим судом того-ж таки дня і в його власній халупі. Судили чужоземні офицери, офицери-завойовники, нарід з вигляду немов простодушний, навіть приємний. Вуйта питали:

— Визнаєш себе винуватим, що під час стану війни, у помешканні пан-отця, навмисне, вчинив напад на кавалеристів чужоземного війська?

— Обороняв пан-отця, запобігав ганебному злочинству,—одказав вуйт.

— Гуртував розбишацько-січові стрілецькі ватаги супроти чужоземного війська завойовників?

— Не знаю, про віщо кажете.

Підвівсь один з офицерів, заговорив:

— Панове судді! Під час трусу у вуйта Федя Горошини, що злочинницьким чином підняв руки на кавалеристів нашого війська, знайдено на столі йому-ж адресоване свіже число газети „На-

---

*) Стверджено прик. VIII армії 27 жовтня р. 1914, № 147, § 1.

родна Часопись“ з одверто злочинним оповіщенням Української Боєвої Управи такого змісту:

„Всі істнуючі українські стрілецькі органїзації лучать ся в одну спільну організацію під назвою „Українські Січові стрільці“. В цілі доповнення рядів українських стрільців заряджуємо:

В кождій громаді має повстати безпроволочно громадський комітет з 3-х до 5-ти людей. Сей комітет має:

1) Означити безпроволочно льокаль і виложити аркуші для впису добровольців—наскільки они не обняті мобілізаційним наказом ц. і. к. армії.

2) Скликати населення відозвами і покликами відповідною аґітацією перед означений льокаль. Відчитати їм залучений маніфест і завізвати їх до впису на листу добровольців.

3) Вибрати потрібне число інструкторів і припоручити їм, щоб безпроволочно приступили до вправ полевої служби.

4) Зладити спис добровольців. Один відпис того опису післати до повітового комітету. Другий відпис післати на адресу Української Боєвої Управи, Львів, ул. Мохнацького, ч. 12. Рівночасно подати імена голови і членів комітету і громадських інструкторів.

5) Уважати на се, щоби добровольці впорядкували свої родинні справи і були готові кождої хвилі на приказ виступити в дорогу“.

На цім оповіщення кінчається. Беручи на увагу передовсім, що обвинувачена особа—вуйт, себ то офіціяльний представник села. Вдруге—не міг він мати особистої злоби на кавалеристів, через те зняв на них руки робом злочинницьким, спонукнутий міркуваннями і цілями політичними. Нарешті, наличність свіжої часописі з злочинним оповіщенням доводить, що вуйт єсть голов-

ний орґанізатор і керовник сокільських розбишацько-січових стрілецьких ватаг супроти нас. За всі наведені провини обвинувачений сельський вуйт Федь Горошина має бути покараний відповідно артикулу 269 кн. XXII і артикулу 1328 (з додатком IX) кн. XXIV військового кодексу.

Офицер скінчив, сів. Зміж суддів знову хтось обізвавсь до вуйта.

— Може, хоч тепер повинишся?

— Не маю в чім винитись.

— Запеклий. *Пустить його негайно на вітер...*

Федя Горошину тіж таки кавалеристи в волохатих шапках, з червоними дармовісами за плечима, вивели з халупи на город. Звелись три самопали, дзизкнули три кулі. І з них одна кулька, така невеличка, але гаряча-гаряча, впилась старому вуйтові просто в серце.

Над Прутом.

Вже дев'ять місяців, як затихли справжні бої. Одбуваються дрібні сутички між окремими фронтовими заслонами, иноді счепляться „розвідчики“, буває що дня двадцять—сорок поранених, але все це дрібниця, крапля в морі, з'явища не варті уваги, рівняючи до величезної світової бо ротьби. Перев'язочний відділ позбувсь своїх прямих обов'язків, позбувсь необхідности шугати за військом, хапать з вогню і рятувати поранених,— обважнів і осівсь над Прутом, як тимчасовий шпиталь.

Шумує Прут, стиснутий Карпатами, шалено скаче з каміня на камінь і розбиваєтся незлічимими бризками, що, граючи на сонці, одсвічують червонуватими кольорами. Впродовж війни Прут бачив всякі січі, страшенні баталії, убрав у води свої багато людської крови—чи-ж не кров людська ото одсвічує в кипучих бризках Прута?!

Білокора березка, струнка і ніжна, як коштовна цяцька, окраса і гордощі перев'язочного відділу, — присунулась близенько до Прута, над

самісіньку воду, милується грою бризок кріва-вих, а сама тремтить... тремтить. Невідомо чого боїться струнка білокора березка: чи бризки кріваві, чи та розмова, що саме провадиться біля її корнів, полохають ніжну. Давній пацієнт перев'язочного відділу, офицер, по своєму звичаю, сидить під березкою, але не Прут його бавить,—инша річ. Радий, що здибався з свіжим чоловіком—новоприбувшим лікарем перев'язочного відділу,—офицер оповіда йому „історію своєї хвороби“.

— Людина я ще молода, маю всього 23 роки, і чин мій невеликий: поручик. Але подивіться ви на мене: я старий, сивий, згорблений дід! Не світить—не гріє для мене сонце ясне, оця березка прибралась в убрання біле непорочне, розгорнула свої ясні, запашні листочки на тоненьких гілках, як разки доброго намиста,—все це не для мене. Коли дихать тяжко, коли ноги не здужають здержати висхлого на сухарь тіла, тоді не до сонця, не до краси!

Тепер я сам себе питаю иноді: я, чи то не я був дев'ять тому місяців: дужий, бадьорий, веселий, жвавий офицер. В серці—струни кохання бренять, в грудях — повно завзяття: все здолаю, обніму світ, все переможу! На війну не пішов—полетів ..

Пам'ятаю тихий, погожий ранок: я вів салдатів в атаку. Праворуч, легесенько дихаючи прозорою парою, блискотіло срібне лоно річки в зелених берегах. Просто передо мною здіймавсь ко-

сегір, обсипаний краплями роси, ніби дорогими самоцвітами. Десь там, на вершку косогору, сиділи австріяки—їм і готували ми смерть, крадучись тихим, погожим ранком по косогорі. Люде—людям.

Австрійці нас не ждали. Сидючи в окопах, де-хто з них латав роздерті гетри, кілька чоловік читали малесенькі книжечки, очевидячки—молитовники; офицери ще солодко потягались на своїх солом'яних ліжках в земляних печерках окопів... Цих людей мої люде не закидали—засипали ручними гранатами.

Кажуть, що вовк доти буває смирний, доти безпечний і полохливий, доки не почує запаху крови. Щось подібне і з нами сталось: граната за гранатою, розриваючись з страшенною силою, шматували австріяків на дрібні клаптики. Всі забризкані їхнім мозком, обліплені шматками їхнього теплого м'яса, закурені димом гранат,—ми бачили, як корчаться в тяжких муках на смерть поранені вороги... бачили, як несамовито метушаться по зруйнованих окопах живі австріяки, шукаючи порятунку... Що заподіяли мені ці люде? Нічого! Але я кипів до них ненавистю, горів злобою на них, замісць душі—сиділа в мені якась чортяка, що прагла крови, прагла яко мога більше винищить подібних до себе... в ім'я ніби-то потоптаної справедливости, вищих ідеалів, кращої будучини за для майбутніх людей!

Поняття, що забили нам в голови попи і ріжні „патріоти“, як непреложну істину.

Жменька недобитих австріяків, на чолі з офицером, вихопилась спеціяльними ходами з окопів і ринула навтьоки, одстрілюючись. Ми погнались. Тут і влучила мене одна кулька—невеличка, але пекуча кулька—як раз у коліно. Здоровісенький я,—все розумію, все чую й бачу, а рухатись не можу. Упав—лежу. Нараз чую шум, крики звідти, куди побігли австрійці. Як потім виявилось, до австріяків нагодилась підмога і вони турили назад моїх людей, розстрілюючи їх в потилицю. Доля нам зрадила, фортуна повернулась лицем до австріяків. Спітнілі, дикі обличчя промайнули повз мене: вихор—не вихор, тільки й на бурю не схоже...

Скрізь по полю мріяли темно-сірі бугрики: лежали трупи. А проміж трупів вештались живі люде: австріяки повертались до свого табору, одбивши наш наскок. Їхній офицер натрапив на мене; погляди наші зустрілись. Як не був запорошений, потом заюшений австріеяк, одначе я одразу впізнав, хто передо мною. Я вже казав, що, не сподіваючись нашого наскоку, австрійські офицери ще солодко потягались на своїх солом'яних ліжках в земляних печерках окопів, коли ми принесли їм смерть; потім один офицер з жменькою недобитків вихопивсь з окопа. Це й був він. В руках тримав багнета. Я догадався, що мене чекає....

Багнет пройшов між ребрами з правого боку грудей. Шкіра й м'ясо подались швидко з легесеньким тріском. Але легені якось противились проти холодної сталі, і пронизуючи їх, вона просто сичала, немов заганялася у мокрий пісок... До землі пришпортнули мене не глибоко: багнет у австрійців далеко куціщий од російського...

Попи і взагалі всякі „патріоти" обдурили нас, замісць справжнього—втелющили нам фальшивого векселя. Ну, якими, скажемо, вищими завданнями, якими цілями для будучини можна виправдить нищення людьми — людей?! Гляньте, подивіться на мене: на вік—людина я ще молода, маю всього 23 роки. І чин мій не великий: поручик. Але на вигляд я старий, сивий, згорблений дід. Не світить — не гріє для мене сонце ясне, оця березка прибралась в убрання біле, непорочне, розгорнула свіжі, запашні листочки на тоненьких гілках — батогах, як разки доброго намиста.—все це не для мене.....

Коли дихать важко зіпсутими холодною сталлю легенями, коли ноги не здужають носити висхлого на сухарь тіла, безповоротно викресленого з сторінок справжнього життя, — тоді не до сонця, не до краси природи....

Радикальні засоби.

Марійка Фентераль лагодилась до церкви. Дівка—як рожа повна, як стигла ягода, з личка хоч води напийся. Мати прислуговувала донці, милувалась її вродою, її блискучими очима, чорними косами, високими персями, рівним дівочим станом.

Марійка оперезала червону вовняну запаску округ дівочого стану поверх білої сорочки, наділа кожушок виштукований ріжнобарвними мережками-визерунками, обула легенькі ходаки до синіх панчошок... Зіронька ясна, та й годі! Навіть у темній гуцульській хаті стало якось веселійше, теплійше од такої чудової прикраси.

Мати зацікавилась, спитала Марійку:

— Хто-ж буде править службу Божу?

— Російський ксьондз, піп,—говорять.

— Помолися, донечко, і за татуся. Господь відає, чи він живий, чи... Вже другий рік, одколи покликано на війну, немає про нього ні слуху—ні вісти...

Чорна туга заглянула в хату, виразно одбилась на лиці у матері. Марійка швидче вийшла,

не бажаючи псувати урочистого святкового настрою, яким була охоплена.

Батько Марійки славивсь не тільки громадським писарем, а й справжнім, щирим уніятом. Не було неділі, не проходило жодного свята без того, щоб він першим не приходив до дому Божого і не виходив з нього—останнім. Марійка раз-у-раз ходила з татом. Кінець-кінцем дівка виросла дуже релі́гійною, з душею богобоязливою, з серцем чистим, непорочним, одвертим для добра, м'ягким і чулим.

Одколи почалась війна, одколи сельський ксьондз подався в мандри, церква стояла замкнена, і Марійка не тільки наситить свої релі́гійні почуття, не тільки задовольнить свої релі́гійні поривання,—гаразд помолитись не могла з того часу. Не малось, де і як. Як же вона зраділа, як розцвіла душею й серцем сьогодня, довідавшись про призначену одправу в церкві заходами російського попа. Правда, воно не ксьондз,—думала Марійка, —але... краще попа послухать, ніж не мати нічого. Бог у всіх єдиний,

До церкви поспішало все село. Стежки та доріжки, здавалось, зацвіли буйно-лапатим маком: йшло виключно жіноцтво—виряжене, прибрате, чепурне. З мужчин подекуди траплялись тільки дітлахи та підлітки,—здатних носить зброю мужчин покликано до війська, розлучено з селом, з жінками, дітьми...

Російський піп не правив—плакав. Молитви за воїнство, „на полі брані подвизающеєся“, вічна пам'ять небіжчикам, „кров'ю і смертію ствердившим любов до рідного краю“,—мішались з клубками кадильного диму, здіймались до неба разом з співами-сльозами попа. Здавалось, з кожним словом господнім піп одривав частку своєї душі, скроплював її живою кров'ю серця свого і клав на жертвеник, як офіру Господеві. Офіра була потрібна, необхідна, бо Господь гнівався на людей: про гнів його свідчили ікони, поточені кулями, церковна баня, потрощена гарматами, зруйнована брама і товща кінського гною по-при саму церкву...

Настрій попа передавсь селянам, сколихнув нерви, схопив чулі жіночі душі надзвичайною побожністю. Тим паче, що в кожної з парахвіянок був на війні коли не батько, то брат, як не чоловік, то син, коханий. Душа по них боліла і в болях визнавала єдину відраду: єднання з Богом. Марійку била лихоманка релігійного екстазу. Виходячи з церкви, як скінчилась одправа, вона ще шептала:

— Охорони, спаси, заступись, Боженьку... Боже!

На дорозі од церкви жінок перестріли якісь люде з рушницями, з червоними пасочками на лівих руках повище ліктя. Хтось назвав їх військовими поліцаями, одначе ця назва, чужа за для вуха при-Бистрицьких*) гуцулів, нічого жін-

*) Бистриця—ріка в Карпатах.

кам не з'ясовувала. Поводячись грубо, не додержуючи найменшої пристойности, нехтуючи всякі вимоги чемности, ці люде силоміць попровадили всіх жінок до сельської школи, де майоріла корогва з червоним хрестом...

Ніхто нічого не знав, навіщо потрібне тут жіноцтво, чому жінкам не дозволяють піти просто до дому, несучи в серці те святе, побожне почуття, яким серце вщерть наповнилось в церкві.

Марійка тако-ж нічого не знала, а того, щоб росіяне могли вчинить публічний медичний огляд жіноцтва, а надто зразу-ж після служби Божої, не могла навіть припустить в думці. Але це було так. Безпутні з-межи офицерів і салдатів російської армії де далі—все більше хворіли, заражені венеричними хворобами. Начальство наважилось припинити зло, вирвати лиху годину з корінем, вжить радикальних засобів. І замісць того, щоб приборкати розпустників, взялося до жіноцтва.

— Марійка Фентераль! — покликав один з салдатів.

Марійка вступила до школи. Коли-б дівчина вміла пізнавать російські „чини", вона побачила-б перед собою трьох військових лікарів, двох хвершалів, одного чиновника і кількох санітарів. Але Марійка того не знала, вона просто побачила перед собою юрбу чужих людей. Один з сих людей казав їй роззявить рота. Послухала.

— Розстібни кожушок,—звелів далі той таки чоловік.

— Навіщо?—здрігнулась Марійка

Не одповідаючи, чужий чоловік порпавсь уже в неї в пазусі.

— Ну, а тепер лягай на стіл,—почула дівчина. Як обухом ударило в тім'я.

— Боже-ж мій!... Сором!...

Піднята санітарами, дівчина спинилась на операційнім столі горілиць. Чиясь рука шарпнула догори одежину, хтось розгортав її ноги... Хотіла крикнуть—і не могла одвести гласу, дух якось запнуло. Одначе свідомости не втратила.

Лежачи перед юрбою чужих людей оголена, світячи перед сторонніми очима незайманим дівочим тілом, Марійка спостерегла, що крапля за краплею зникає у неї самоповага, відчула яскраво, що хтось неохайний заліз в її непорочну душу з брудними чобітьми, понівечив і стоптав там усе людське, все хороше, обмастив багном чисті дівочі почуття, обплював Бога в її чулій релігійній душі, що це так недавно і так сильно тремпетала радощами, повна неземного натхнення.

— Здорова. Можеш іти собі.

Марійка пройшла повз чужих людей, вийшла на подвір'я школи. Нікого не бачила, нічого не чула. Голова йшла обертом, огнем горіла, сором пік все тіло, образа людської гідности і дівочої чесности давила, як найважчий тягарь. Здавалось, тисячі голосів на ріжні лади кричали звідусіль навіженно: Огиджена! Осоромлена! Опаску-

джена! Якими очима тепер глянеш на матір, на світ білий?!

Хиляючись, немов п'яна, Марійка рушила просто до Бистриці...

Мати даремне дожидала з церкви свою донечку—квітку.

„Веселий твір“.

Моя особа—то є апарат, з мізку і нервів створений, де нотуються, куди всмоктуються, до якого згромаджуються всі події, ріжні випадки, численні відгомони війни. Час од часу, коли сума цих подій, цих випадків, цих численних відгомонів виростає в непомірний тягарь, коли носити, таїти в собі цей тягарь, не вистарчає мочі,—щоб облегчити себе, я зважливо сягаю в творчі тайники власної особи, добуваю звідтіль перший ліпший сюжет, прибіраю в форму літературного твору і засилаю до редакції. Редактор друкує мої твори, але кожного разу неодмінно обзивається:

— Важкі ваші твори, безнадійним сумом віє од них. Може бути, сама дійсність така важка. Одначе... черговий твір присилайте веселіщий.

Веселіщий... Господи, кожний малюнок з фронту блідий, анемічний, порівнюючи з дійсністю, дайте мені змогу—світ ввесь покличу до відповіді за ту несправедливість, що поспіль з електрикою, поспіль з авіатикою, танками-самокатами й иншими здобутками науки і розуму, не вига

дано таких фарб, не складено таких слів, які-б достоту з'ясовували війну. Але... доки суд та діло, мушу дбати про „веселий твір“.

Я знаю, я бачив, спостеріг одного разу, веселі,—навіть занадто веселі! — моменти в житті одного полку. Веселились офицери. Всі од старших до найменших, од полковників до прапорщиків, починаючи з полкового і кінчаючи ротними командирами. Веселились завдяки Мінці...

Хто така Мінця? Жвава, балакуча, непосидюща, гарно і ніжно створена, вона з'явилась на фронті, немов з неба спустилась. Якимись непереможними, п'яними чарами віяло од молодої дівочої постаті Мінці, а на лиці у неї, в дивній гармонії, одбивались і дражливий, грішний культ продажньої повії — і гордість, неприступність можновладної цариці. Офицерство, як мухи до меду, горнулось до дівчини: Мінця одвідує холостяцькі житла офицерів; Мінця засідає в офицерськім зібранні; Мінця шпацірує з офицерами вздовж участку, де стоїть на позиції полк; ради Мінці уряджаються спеціяльні гульбища з гучними музиками, шаленими танцями...

Мінця надзвичайна натура. Витанцьовуючи, вона високо підбірає сукню, оголюючи круглу, немов точену, ніжку. В компанії офицерів вона зненацька кладе роскішну свою головку на плече сусіда і заводить якийсь тужний мотив. Може дозволить обняти себе прилюдно...

Офицерство наперебій догоджало Мінці, кож-

ний силкувавсь завоювати не шматок чужої держави, а симпатію дівчини, бажаючи неподільно володіти не тільки душею, а й тілом її. Лоза—не дівчина, Мінця гнулась на всі боки, кожному давала од коша, хто занадто вже губив рівновагу і набірав сміливости у відносинах до неї.

Офицерська сем'я розгарячена, заинтріґована, сиплються гроші, призначаються і посилаються гонці у всі кінці, в глибочінь тилу, за ріжними дарунками, ласощами, за спіртом і вином. Все для Мінці, все ради неї. Розмова — знов таки тільки про неї. Полковий командір повертає до баталійонного масні очі і, киваючи на ротного — ставного, молодого офицера,—пошепки, з нотками заздрощів у голосі, каже:

— Здається наш красунь того... Вчора Мінця довгенько була у нього в землянці сам-на-сам.

— Ха-ха! Браво!—ирже баталійонний.

Мінця чує шепіт—поговір про неї, регочеться й собі, згинає ручку на взірець рогатої кози і рішуче протискується до полкового командіра.

— Татуню мій, ти не просторікай занадто: не гоже! Краще скажи, страшно в окопах? Вони у нас легко приступні, чи справжні фортеці!

Мінця стискає командіра у своїх обіймах, кицькою горнеться до його немолодих вже грудей, вся така гаряча... Не відповісти, не сказати правди їй—був би смертельний гріх.

А Мінця не вгаває—питається знову:

— Татуню, а гармати страшні? Де вони стоять? Скільки? А полк скоро наступатиме? Чи підтримають його в разі потреби,—є резерви?

Киценька — Мінця страшенно цікава, воно дитині не годиться давати ножа до рук, одначе... Коли личко хороше криється хмарою, коли в очицях блискучих тремтять слізоньки, — краще задовольнити невинні примхи коханочки, одповісти на всі її запитання щирою правдою.

Одного разу виникла страшенна артилерійська канонада: стріляли з ворожого табору. Ще не гаразд зважив значіння канонади командір полку, як до нього в бліндаж, задихавшись, прибігла Мінця. Перелякана, тремтить вся. Ледве промовила:

— Я боюсь.

— Цить, моя лялечко, здається—б'ють по резервах, до якого часу ми в повній безпеці.

Командір полку помилився. Не по резервах били, а по наших батареях били вороги—били остільки влучно, що майже половину з наших гармат попсували, вивели з строю. Що-ж до окопів, то сюди ні один знаряд не прилетів, всі офицери, а з ними разом і сонечко їхнє—Мінця зостались цілі, живі й здорові. Ввечері попились з цього приводу добре, посумували одверто над тією великою шкодою, що заподіяли вороги нашим батареям, з'ясували труднощі, певніше—неможливість негайно замінити новими попсовані гармати, в кінці-ж кінців упрохали Мінцю, без

якої натурально не могло відбутись таке важне зібрання, вдарити дрібного трепака, щоб розвіяти навісну хмару чорного суму.

Невдовзі після канонади, коли справді ще не встигли у нас підставити нових замісць попсованих гармат, коли без відповідної артилерійської допомоги полк опинився в становищі велетня без рук, а надто не маючи в тилу резервів,—вороги ринули атакою на полк. Довелось одступити, втративши три чверті людей полку побитими, пораненими і полоненними.

З жалю, досади, журби, бажаючи теплого, спочутливого слова, як для грудей—повітря, командір полку простягавсь до халупки, де мешкала втіха і відрада полку—Мінця. Іде—не йде, ноги не несуть: човпе. На подвір'ї спіткнувсь, упав, зачепившись за віщось.

Що воно могло бути? Звівсь, придививсь—дріт, телефонний кабель гониться по землі в бік ворога — — — — — — — — — — — — — —

Мінця, австрійська шпигунка, стоячи перед судом, більше не нагадувала собою ніжної киценьки, вираз повії також зник з її чола. Гордість, неприступність можновладної цариці бреніла в кожнім її рухові, а очі світились глибоким, незміримим призирством,--до кого? Як судді польового суду, так і свідки—всі були знайомі Мінці, полкові офицери. На запитання суду про винуватість, Мінця не виправдувалась,—

зневажливим поглядом поволі оглянула всіх, нарешті сказала:

— Кого-ж ви судите? Думаєте мене,—себе судите! Адже-ж не я, а ви, за одну мою ласку, за голу литку моєї ноги, раді були одімкнути всі найважніщі таємниці, розпатякати про самі сокровенні державні пляни і наміри. Не патріоти ви, не мужні оборонці країни, не пишний цвітнадія громадянства,—осоружний дріб'язок, ласощохлисти ви роспутні. Тьху! Свідома блискуче виконаного патріотичного обов'язку, я помру спокійно. Але в землю я ляжу з великим призирством до вас, як до людей. Поганці!

Петро й Павло.

(*Дійсний випадок*).

Петро й Павло—це не „кінець-постники“ Петрівки, зовсім не ті святі апостоли, пам'ять яких шанує провославна церква 29-го червня. Кожного з них породила своя власна мати, над обома, першим ранком їхнього буття, зійшла досвітня зоря, як завжди вона сходить, не віщуючи нічого особливого, нічого незвичайного в дальшому житті маленьких немовлят. Словом, це були два кавалочки безприкметної, первісної природи, два живчики неосмисленого, безневинного життя, з яких в будуччині мали сформуватись, витворитись дві людині.

Петро народився в осередку московської держави, в одній з центральних ґуберній, на так званій „кацапії“. Рідна мати не співала йому милозвучних пісень, не бавила сина чарівними казками, не тішила дотепними приповістками,— жінка убогої землі, жертва невсипущих злиднів, позбавлена яскравих фарб природи і дзвінких чарівних словесних витворів народнього духу,

мати Петрова і сама не вміла ні пісень, ні казок, ні приповісток. Що-року, ледве благословлялось на весну, ще сніг лежав непорушною товщою на землі,—Петрів батько скваплико лагодив сакви і рушав на південь, в „благодатну хохландію" на заробітки: „пилить", „малярничать", „штукатурить". Після його мандрівки, мати трохи ще зоставалась дома, не упадаючи занадто коло сина—вона хоч була з ним. Скоро-ж заходило справжнє „тепло та добро", скоро відживав оксамит трав і зацвітали садки під подихом весни чарівниці, Петрова мати мерщій оберталась в перелітного птаха, ринула й собі на Україну, де, шугаючи від одного манастиря до другого немов справжня прочанка, в дійсности дбала про єдине: прохарчуватись „на дурничку" впродовж більшої частини року. Кинутий батьком, зоставлений матір'ю,—Петро ріс під доглядом будлі кого з сусідів, ночував, де ніч обіймала, набірався тіла, як само сійний бур'ян. Чим тільки він не був з малечку: свинопасом, підгейстером, попихачем. А отвердів на ногах—життя покращало: на Україні в його особі опинивсь ще один шашель, ще один зайда з осередку московської держави. Що тижня, од вівторка до суботи, Петро з превеликим гріхом фарбував тини, паркани, крівлі в українськім місті, а в суботу брав заробіток і заходжувався коло творення хвали „зеленому змієві". Піячив так, що до вівторка пропивав усе, що було при нім і на нім.

Ударив лихий час—вибухла війна. „Зеленого Змія“ накрито „мокрим рядном“, піятику заборонено. Петра поставлено в лави оборонців держави...

Життя Павла розпочалось і точилось в державі, що стала на прю з Росією: в Австрії. Був такий час, російське військо стояло на Гуцульщині, в „лісистих Карпатах“. Перше, ніж дістатись до цього місця, довелось битись з охочекомонним військом австрійським. Битись не аби як: то не блискавиця мигала вздовж неба, не зграя орлів шугала в повітрі,—то на лави росіян налітали австрійські охочекомонники в бойовім захваті. Налітали і гинули: свідчять про це численні хрести на великих кладовищах вподовж кришталевої течії Бистриці-Надворянської. Ці хрести, ці єдині ознаки блискучого завзяття, позначені нумерами на спеціяльних табличках, залишили росіянам австрійці, відійшовши на межу Угорщини.

Ясно-виразно стоїть у моїй пам‘яті один ранок. Я сидів край рабочого столу. Рипнули двері—ввійшла русинка, типова представниця галицького українського демосу. Привітались. Я подав їй стільця.

Гості лічилось, певне, сорок—сорок п‘ять років,—показувала так її постать. Але обличчя було немов передчасно засушене, змарніле, виглядало старим-старезним; в глибині очей світилась велика печаль, важка журба, безмежна туга. Заговорила—тихий, скорбний голос...

Рідна мати приїхала за трупом сина Павла. Скорбна, передчасно змарніла, вона зараз оце сиділа передо мною. Як же неприїхати?! Вона ночей не досипала, у свята не гуляла—упадала коло сина, коло свого немовляти. Пилиночці не давала впасти на нього. Коли-ж Павлик підріс, коли розум і тяма прокинулась в голівонці у нього, засвітились в його оченятах-зорях, обов'язки матері збільшились, поглибились. Носила його під калину—слухати пісню соловейка, бажаючи, щоб і він був, як соловейко; клала йому вінок на голову з польових квіток: волошків, роменців, петрового батога, щоб нагадував королевича; в таночки водила, виробляючи в нім силу і міцність ніг для життьової дороги. Виріс син красунем, жвавим, моторним хлопцем, з чулою душею, запопадливим до роботи. Мовляла мати, громадські справи найбільше захоплювали Павла. Він—просвітянин, він професор, він—січовик. На коні з жовто-блакитною корогвою—виглядав, як наймиліща картина! Немов на свято якесь, доброхіть рушив на війну на чолі січовиків, поклявшись не допустити „нашествія ворога і супостата“, або головою накласти.

Довгө не мала звісток од сина—мати. Належачи до селян повойованої Галичини, топталась вона до нашого уряду, зносилась із австрійцями дозволеним і можливим шляхом, нарешті дійшла правди. В папері австрійського уряду названо село і зазначено нумер хреста, під яким спочиває

охочекомонний—січовик Павло, заснувши смертю хоробрих... Російський уряд дозволив матері останню втіху: забрати тіло коханого сина з чужини до рідного села. Частинам війська, розташованим у селі, де покоїться Павло, наказано допомогти матері, чим можна. Цей обов'язок „допомогти" і упадав на наш перев'язочний відділ.

Годин зо дві перед тим, як мав я вирушити з матір'ю Павла на кладовище для попереднього огляду могили сина, на позицію пройшла маршева рота. Салдати йшли з осередку московської держави, з однієї з центральних ґуберній, з так званої „кацапії". І між ними був Петро. Рота спинилась на австрійських могилах, між хрестами, салдати заходились „варить" чай...

Сама назва „лісисті Карпати" свідчить багато, показує, що ліса тут—хоч у голови клади. Бери—пали, скільки хочеш! Отже, вийшло не так. Розбещена своєрідним вихованням, не стримана ні дисціпліною життя, ні пошаною до людей, позбавлена жадних моральних підвалин, рука Петра першою простяглась до хрестів: трощи, клади на вогонь! Погані приклади завжди чогось подобаються натовпу, юрбі: Петра не спинила, а охоче послухала рота...

Ми опинились на кладовищі, коли рота вже рушала далі. В ріжних місцинах жевріли огнища, куріли, дотліваючи, деревляні головешки. Замісць хрестів, на кладовищі була якась немов стерня. Мати Павлова спочатку отетеріла з жаху, а потім

майже підтюпцем кинулась шукати на п'ятишости ощажених хрестах потрібну їй табличку. Придивлялась, промивала заржавілі таблички сльозами, шкребла нігтями,—праця була даремна. Тоді мати кинулась до вогнищ, в однім-другім місці копирснула попіл, нарешті—щось брязнуло... вона, табличка з потрібним нумером. Але де-ж саме, на якій могилі стояв хрест з цією табличкою?.. І тут я вглядів на-віч ту бідолашну матір-чайку, що вивела діток при битій дорозі, чумакам на поталу. Чаєчка в'ється, в сиру землю б'ється, к сирій землі припадає, благає чумаків:

— Ой, ви, чумаченьки! Любі мої, гожі! Верніть мої чаєнятка, вам допоможе Бог у ваших справах!

Але благання ні до чого: чумаки не можуть вернуть чаєняток: вони раді-раденькі, що добра була каша, де скипіли чаєнятка . . . .

. . . .

Могила Павлова затратилась навіки.

Перемога.

Звуть його „Козлюком“, „Козелковським“, а иноді, бавлячись, де-хто величає його ще й иншим, подвійним титулом: „Козлик—Мозлик“. В дійсности-ж це є собі біле-білий, чепурний, шутий Цап. Оті кілька назвиськ свідчать багато, вказують на те, що біле-білий, чепурний, шутий Цап—звірина дуже знаменита, не згірш, як той мастак—німець, що вигадав мавпу.

З історії війни відомо, який величезний успіх мало, якої блискучої, голосної слави зажило в 1914 році російське військо на південно-західнім фронті. Просто форсірованим маршем глибились „чудо-богатирі“ в державне тіло Австрії: падали під ноги їхні неприступні мури, сталлю озброєні твердині, скорялись міста, цілі великі країни підбивались огнем і мечем під царську руку Миколая II. Тікало безоглядно австрійське військо, глибокою злобою і жагою помсти кипіло воно до своїх переможців, але не маючи иншого способу помститись над ними, справляло дикі оргії нищення на шляху свого одходу. Крізь го-

ри трупів, по великих купах попілу до щенту спалених сел дійшло російське військо на Угорщину, між Карпатські гори, на смугу заселених осередків: Мезоляборч—Стропка—Бартфельд, де й отаборилось на зіму.

Перев'язочний відділ для свого життя набрів кілька халуп у с. Розадомбі. Навколо попіл чорнів, навколо руїни лежали, скрізь блукали, як оглашенні, безпритульні, голодні селяне. А тут, в цих кількох халупах, точилось нормальне життя злиденних, омад'ярених українців. Яким чином халупи зостались цілими, чому зломстива рука паліїв не підпустила під них червоного півня—Господь відає!

Ввігнавшись глибоко в Карпати по спустошеній країні, маючи позад себе знесені мости, попсовані залізничі колії, одрізане великими просторами од головного продовольчого осередку, присипане значною товщою холодного снігу, російське військо опинилось в поганих важких умовинах зімою. Почався голод. Той голод, що змушував коні гризти дерево, а наївшись цього непожиточного корму, гинути, як в осени мухи; той голод, який черстві сухарі для салдат перетворяв в надзвичайно смашні ласощі, який присилував військове начальство опорожнити всі торбинки з непорушними запасами, призначеними про лихий час; нарешті, той голод, що витворив між військом цингу, гарячку і всякі инші пошестні хвороби... Найгірще доводилось „командному

составу“: офицерам, лікарям, чиновникам, позбавленим права користуватись хоч будлі яким „пайком“ з інтендантських заготовок. Видавано їм гроші, але харчуватись вони мали сами, мали добувати продукти, де хочуть, і як хочуть.

Медичний персонал перев‘язочного відділу мав трохи сушеного борщу. Зварений в окропі, цей борщ одгонив смородом, був терпкий, а про смак—то й говорити не варт. Міркували ми довго, як запобігти лихові, звідкіль роздобути кращих, більш їстівних харчів, пожиточніщої страви, одначе з наших міркувань нічого не виходило. Наше скрутне становище, наші безсилі борсання в лещетах цупкого, одворотньо-липкого голоду запримітив господарь тієї халупи, де ми жили. І з своїх злиденних достатків, з свого убогого скарбу цей добрий чоловік дав нам... малесеньке козлятко. Біле, чепурне, на високих ніжках—ну, хіба-ж знайдеться така жорстока рука, що зведеться проти цього козлятки з гострим ножем?! Одностайно, не змовляючись, ми захистили життя маленького, біленького звіряти.

Козлятко якось одразу всім сподобалось: санітари перев‘язочного відділу одривали од рота останні крихти і, наперебій, годували маленького приятеля; медичний персонал ділився з ним і борщем, і останьою грудочкою цукру,—всім тим, що коли знаходилось. А в ті часи, коли голод особливо вишкіряв зуби і в нас не було зовсім

нічого їсти, доводилось годувати козлятко... білим папером, їй—Богу!

Все на світі минає — минуло і наше лихо. Тим часом з маленького козлятки під весну виріс чималий, біле-білий, чепурний, шутий цап. Облиті блискучим весняним сонцем, на зеленій траві-мураві Карпатських косогорів, ми бавились з цапом цілими днями. Скажеш йому:

— Козлюк, гопки!

Цап трусить борідкою, стає на задні ніжки і починає підплигувати, як гумовий мняч.

— Козелковський, стрики-брики!

Не встигнеш ще рота гаразд стулить, а цап вже ринув згори скоком-боком, викрутасом-вихилясом. Стрик-брик!

— Козлик-мозлик, пошепчи од перелогів!

При цьому треба лягти ниць. Цап лізе на лежачого і починає пацать ногою по спині. Крім згаданих витівок, він ще подає ніжку, підставляє писок під гребінець, загрожуюче мурчить до незнайомих, п'є чай за столом, знає не тільки медичний персонал, а й усіх санітарів, бігає на прогулянку з нами, як цуцик, і охоче спить на першому ліпшому з наших ліжок. Словом, цап то гордощі перев'язочного відділу, предмет замилування і заздрощів з боку офицерів і салдатів інших частин війська.—Тільки — тільки не заговорить, такий розумний цап!—думав кожний.

Вибухла революція, на фронт прикотились розмови про волю. Раб з діда-прадіда, з обмеже-

ним світоглядом, роздратований віковічними утисками з боку пануючих класів, безправний,—салдат зрозумів волю по своєму. Тепер все можна, все дозволено, настав час пощитатись з осоружними гнобителями, — так прийняло військо найбільше, що дала революція — волю. А тим часом скасовано „честь“, захиталась дисціпліна, хтось десь щось тюкнув. Справа обернулася так, що офицерам, лікарям, чиновникам, словом—всім військовим начальникам, як дійсно грішним, так і цілком безневинним, в першу чергу довелось підставить свої голови під обух того немилосердного ката, що зветься сліпим гнівом розлюченого темного люду. На кому не зігнать оскому, аби зігнать! Санітари перев'язочного відділу не зостались позаду инших, з свого боку почали чіплятись до медичного персоналу відділу, з захватом справжніх шпигунів почали нишпорити і вивідувати, по якім би найболючіщім, найдошкульніщім місці нас ударити зо зла. Спинились на цапові. Кому, як не нам — „буржуям“, мовляв, вивчений цап служити наймиліщою втіхою? Це ж і буде найбільше дошкульно, як позбавить нас цієї втіхи! Вчорашній улюбленець санітарів, цап був засуджений на смерть, мав упасти жертвою жорстокої помсти до нас. Почалось...

Два звірі стали один супроти одного. Звірь-чоловік—з гострим ножем в руці, з налитим злобою серцем, засліплений жагою помсти. Звірь-цап—

біле-білий, чепурний, з ясними очима, повними довірря і любови до чоловіка. Звірь-чоловік покликав:

— Козлюк!

Звір цап, підбіг скоком—боком до чоловіка, пригорнувся до його ніг, простягнув шию просто на гостряк ножа...

В кожній людині є Божа іскра. Затушкована темрявою, пригнічена камінем злоби, запакована в чорну оздобу жорстокости, іскра Божа иноді примеркає, але не тухне ніколи. У відповідні-ж хвилини, моменти найвищого напруження і торжества духа, іскра руйнує свою чорну тюрму, визволяється з під важкої товщі гидкого намулу, яскраво спалахує і освітлює людину в людині, прекрасну, величну людську душу — образ і подобу Божу. Так сталось і на цей раз: дивлячись на довірливого, беззахистного звіря-цапа, почуваючи теплість його тіла біля своїх ніг, чоловік-звірь схаменувся ..

Біле білий, чепурний, шутий цап понині витворяє ріжні витівки, всякі скоки, понині є гордощами перев'язочного відділу, предметом замилування і заздрощів з боку офицерів і вояків инших частин війська...

Політичною весною.

Підніжжя „висоти 1007“ російське військо охопило немов підковою. Але на самій „висоті“ затримались австро-германці,—це було зле.

З „висоти“ було далеко видно на долину, австро-германці бачили кожен рух росіян, бачили коли, звідкіль і скільки підходить резерву, в якій мірі підвозяться харчі, де стоїть артилерія,—ніщо не минало їхнього невсипущо пильного ока. Замкнути кільце округ „висоти“—значило свідомо підставити потилицю під австро-германські кулі, а лишатись на захопленій позиції міг тільки божевільний.

Виходив один кінець: зігнати з „висоти“ австро-германців.

Доки вироблявся план нападу на „висоту“, доки обмірковувались ріжні деталі, звязані з цим нападом,—з Росії подихнуло першими пахощами волі, прилетіла перша ластівка-звістка про новий лад, про ясне життя, що виборола революційна хвиля. Салдати жадібно пили нові невідомі їм міцно запашні пахощі, жадібно ловили згуки нових для них мотивів і не мігши їх пожиточно

перетравити, з непривички тільки пьяніли від них, як од міцного хмелю.

В такім становищі, пьяними од нових пахощів, од нових слів, військо дістало наказ штурмувати „висоту 1007“.

Вислухало наказ—і не рухнулось з місця.

Розсипся сама собою „висота“ на дрібний порох, це не так би гостро вразило начальство, як вразило те, що військо не пішло на штурм. Ротні, батальйонні, нарешті полкові, а далі й вищі командири ринулись запобігати лихові, рятувати становище. Для салдатів урядили зборища, написали відозви, пошили червоні корогви з голосними написами: „Боротьба до загину“! „Смерть ворогові“! „Ганьба тому, хто ламає присягу!“.

Ні зборища, ні відозви, ні червоні корогви з голосними написами справи не полагодили. Навпаки: мягкі форми поводження официрства з салдатами, лагідні розмови на зборищах недавно ще грізних командирів, відсутність суворих кар за провини навели салдатів на думки, далекі від справжнього з'ясування моменту, до пьяного чаду в їхніх головах долучили ще повне запамороченя. Другий і третій накази, одбити від австро-германців „висоту 1007“, військо зустріло також, як зустріло перший наказ: зосталося сидіти в старих шанцях.

„Командному составу“ доводилось радіти хоч з того, що австро-германці не ворушаться, инакше вони б подолали росіян без жадної потуги, заб-

рали б дезорґанізоване військо беззбройними руками.

На позицію для оброзумлення війська приїхав сам командуючий армією. Зібрав салдатів і заговорив...

Соловей, огорнутий любощами, чарами весни зачарований, не міг би скласти стільки натхнення, стільки палу в свою пісню, скільки вложив у промову, стоячи перед салдатами, ставний, гарний, з енерґійним виглядом генерал—командуючий армією. З справжнім хистом красномовця, раз-у-раз вживаючи дотепних прикладів і влучних порівнянь, генерал говорив не для самовтіхи: це був щирий голос в оборону волі прихильника нового ладу і краіцого життя.

— Салдати! Більшість вас узято на війну од плуга, од ціпа, од робітничого варстату. Працюючи ценъ і ніч, потіючи до сьомого поту, що-ж ви мали за свою працю? Ледве-ледве черствий шматок гіркого насущника! В державі панував режим самодержавія, царювала сістема поліційної опіки, шпигунства, лихсго підступу. Високо здіймала голову сваволя при такім режимі, пожиточні соки для себе вона смоктала з народу, як пьявка, тримаючи самий народ в темряві, в чорнім тілі, як зла мачуха—пасинка. Салдати! Пожиточний сік, що смоктала з вас сваволя для свого вжитку, для свого здоровля, це ваш піт, ваша кров, ваш добробут. Ви хиріли, виснажувались, а сваволя вище й вище зводила голову. Тримали-ж

вас в темряві, в чорнім тілі, щоб краще було вас визискувати, щоб позбутись відпорности з вашого боку. Жить так далі було не можливо,—ради свого-ж спасіння, ради спасіння обездоленої людности, ради щастя наших жінок, дітей, сестер, довелось зважитись на великий крок: підняти прапор повстання, повалити самодержавіє, знищити систему поліційної опіки, шпигунського догляду, взять нашу долю в наші ж руки. І це сталось.

Далі генерал розповів історію революційно го руху в державі, починяючи од повстання декабристів; з'ясував провини останнього царя, останніх міністрів; перелічив докладно всі ті вигоди для людности, що дає правовий лад в державі; пояснив суть самого правового ладу; кликав стояти одностайно за волю, рівність, братерство.

— Але правовим нормам в державі, нововибореній волі зогрожує велика небезпека,—говорив далі генерал. Як чорна хмара, на порозі держави стоять лави австро германського війська. Стоять—чекають дезорґанізації, безладдя в російській армії, щоб ринути на землю держави й залити її кровью жінок вояків, їхніх дітей, старих батьків, щоб утопити в ґвалті, насильстві, в сльозах вояцьких сестер, щоб вільних громадян сьогоднішнього дня повернути на кріпаків кайзера і його прибічників в тяжчій ще мірі, ніж велось при Миколі другому... Так і станеться, забаганки австро-германців здійсняться неодмінно, коли ме-

жи військом російським не буде злагоди, не буде ладу, не буде одностайности, слухнянства. Дужість армії полягає в строгій дисципліні, в сліпій, безоглядній покорі салдатів своїм офицерам. Инакше армія не армія, коли кожен вояка стане творити тільки свою волю, не слухаючи своїх начальників,—замісць армії вийде безголовий, розбещений натовп, натовп остільки маломічний, остільки кволий, що дисциплінований ворог здужає подолати його без особливих зусиль. „Висота 1007“ дуже важна для поспіху воєнних завдань: австро германці мусять бути вигнані з неї. Штурм неминучий: офицерство піде першим, черга за салдатами.

Промова генерала лилась гладенько впродовж кількох годин, то блискаючи променистим фейерверком, то спускаючись до тихого гомону кришталево-чистого весняного струмочку у відповідних місцях; дрібно переплітали її вирази вищої термінолоґії, як наприклад: „волеві інстинкти“, „катеґоричний імператив“, „ексцеси“, „субординація“.

Здавалось: лихо—тихо. Генерал поїхав. Але ввечері того ж таки дня військо знову зріклось дертись на „висоту 1007“.

Знову чергове зборище салдатів, знову мають над військом червоні корогви з голосними написами. Але до війська промовляють не ріжні командири, не стрункий красунь генерал з енерґійним обличчям—командуючий армією. Перед

військом, на високім сірім камені, стоїть полковий телефонист- Балаба. Військо вщухло, тихо навколо, мов у домовині. Весь червоний, злий, Балаба почав:

— Што-ж ми, товариство—салдати, делаємо? Хочемо австро-германського ярма спробувать? Хочемо чужинцям запродать свою державу і здобуту волю? Не дождуть цього вони, собачі сини! Ось што я вам присоветую: задери всякий зразуж харю—видна „висота 1007"? Її конешно треба однять од австро-германців. Годі ворогові стежить за нами зоркім глазом, звязувать кожний наш рух! Офицери пайдуть поперьод. Рушаймо й ми.

Балаба передихнув, а потім сціпив міцно кулаки, підніс їх догори і не заговорив—зарепетував:

— Єжлі начальство могіть, ти должон. І не сумлівайся. Політику через горізонт не перепущай, знай—одбивай шаг на месті!

Промова телефониста Балаби не грала блисками красномовности, але її,—і тільки її,—зрозуміли салдати. Це була мова, сказана язиком війська,—і вона вплинула.

Дві годині перегодя, як скінчив Балаба, „висота 1007" опинилась в руках російського війська.

Проклятья.

Гайстер був не старий—тільки досить давній. За його памяти, впродовж його довгого віку, виплодилось не мало молодих гайстрів, вбилося в колодочки і вилетіло з ріжних гнізд і твердо стало на власні ноги не одно чорногузе покоління. Але не кажучи про чужих—ні одно з власних дітей не пішло, не вдалось досі у свого славного батька.

Гайстер мав бистре око, мав цибаті, дебелі червоні ноги, мав міцний, немов з дамаської сталі викуваний, гострий дзьоб. Він сміливо бродив по всяких калюжах і затоках, порпавсь між мокрою купиною, гасав по болотах і луках, нишпорив проміж осокою—жаб і жабенят нуздав так, як молодці беруть опеньки родючої дощової осени, а назирав десь гадюку, хоч саму найбільшу, вона мусіла зразу-ж прощатись із світом білим. Красунем виглядав Гайстер і в повітрі: довжелезні крила, чорним обведені по над краєм, маяли плавко і певно, птах перемагав найбільшу бурю, легко пірнав проміж хмарами густими, випереджав кожного з гайстриної зграї, на світло-

му ж тлі небесної блакиті нагадував справжнього аероплана. Тому то, за всі ці здібности, Гайстра раз у-раз обірано ватажком, проводирем, коли зграї инших гайстрів здіймались летіти в-осени у теплий ирій.

Що-року, на ввесь теплий час, Гайстер повертався до одного й того-ж села, оселявся в одному й тому-ж гнізді. Гніздо було ще прадідівське; уявляло з себе добру копицю хмизу, запорошену, закурену зі споду, і містилось в самім осередку великого села, на димарі селянської хати. Власник хати, певніще—його далекий пращур, оберігаючи гніздо Гайстра, вивів собі на потребу другого димаря,—добрий чоловік вірів, що змощене Гайстром гніздо знаменує прихід щастя на його господу.

Гайстер прилітав з ирію ранньою весною удвох з дружиною, попервах, впродовж кількох днів, підновляв і опоряжав гніздо, а потім, по мірі того, як оживала природа, як проміння сонця ставало гарячіщим, як шарілася земля всякими рослинами,—Гайстер спалахував жагучим коханням до своєї дружини, ставав на одну ногу в гнізді, загинав назад химерно голову і, перебираючи щелепами, так цокотів дзьобом, що аж у вухах лящало. Жарти кохання, сміх веселощів, музика щастя—все було в отім цокотінні!

Боронь боже подумати, ніби Гайстер жив виключно своїм вузько-пташиним життям, обмежував світогляд свій рідним гніздом. Він пильно

приглядався до всяких подій і змін у селі, обмірковував кожне з'явище і силкувався його зрозуміти. І, на велику втіху собі, він помічав, що на селі триває добрий лад, де далі—село кращає, чепуриться, оплітається, поширюється; достатки селян множаться, життя точиться під знаком праці впереміжку з одпочинком. У неділю, чи в якесь свято, ясного соняшного дня, коли людність висипає на вулицю в кольорових святкових убраннях, в коштовних строях, нагадуючи лапаті квіти темночервоного маку,—Гайстер любив і вважав необхідним і собі злітати між кольорову людяну гущу, швандяв поважно поміж людьми, иноді стріпуючи крилами, підскакуючи на цибатих, червоних ногах і забавляючи собою малечу, яка кричала радісно:

— Гайстерчик, хороший, бузя, лелека: дибоньки-диб на село!

Одного разу Гайстер спостеріг щось таке, чого зроду ще не бачив, силкувався зрозуміти запримічене з'явище, метикував, приміряв і прикидав на всі лади — загадка лишалась загадкою. Певна річ, кожне з'явище має свої причини, але де вони, в чім полягають, справді? Кудись рехтуються, кудись лагодяться, виїздять люде, переважно молодого віку. В селі лишаються діди, підлітки, діти і жіноцтво. Ллються сльози — і, поруч, згуки радощів лунають. Найчастійш, майже раз-у-раз, перемагаючи розмову й инші мотиви, бере гору єдина пісня: „Військо йде — коро-

говки мають, попереду музиченьки грають!" Просто сили немає зрозуміти, що воно таке твориться?!

Село стояло далі—таке ж саме красне, чепурне, оплетене. Одначе по-за зверхнім виглядом, в глибині живого орґанизму села, Гайстер, не зором, а серцем спостеріг якісь одміни, якийсь болючий надлом, немов завівся в'їдливий шашель і почав точити десь всередині свіже, румяне яблуко. Якось Гайстер углядів, як повертався до села знайомий чоловік, — з тих, що виїхали під час, коли обнімалась з журбою радість. Чоловік кульгав на милиці, ледве дихав, лице мав жовте як віск. Десь у бувальцях був, — рішив птах, а потім, коли повернулось ще кілька таких самих нужденних людей—порубаних, понівечених, з куксами замісць рук і ніг, Гайстер затремтів од якогось страшного передчуття. Тим гірше воно лякало, це передчуття, що птах не міг знятися—полинути геть, кинути село: він мав у гнізді двійко маломічних діток,—діток, що цього разу риска в риску пішли в рідного, славного батька.

Страшне передчуття справдилось, грізне насунулось незабаром. І Гайстер замислився, почав пригадувати...

Літаючи в ирій, Гайстер бував скрізь, бачив роззявлені пащеки вогневих вулканів,—з пащек валував чорний дим, тучами здіймався попіл, свистіло до гори каміння, лилась-клекотіла

через вінця кратеру гаряча течія розтопленого заліза, обертаючи родючі ниви, зелені сади й велелюдні села—в мертву пустелю на своїй дорозі. Шум і гуркіт, зик і клекіт раз у-раз коливали землю.

Доводилось, тремтів од жаху Гайстер, застуканий горобиною ніччю в степу: округи налягала чорна пітьма, хоч в око стрель; вздовж і впоперек мотались по темряві огненні стріли блискавиці, гадюками сплітались, грозили розшматувати всесвіт; скажено, голодним звірем, вила буря, щось безконечно цокало й клацало, як сухі кістки мертвяків.

Бачив Гайстер необориму силу вертуна-ціклона в віковічнім лісі: скрипіло, гуло, стогнало дерево, як поранений велетень, на тисячу ладів і відтінків; столітні могутні дуби виривались з коріннями, падали і дробились на кострицю...

Пригадалось Гайстрові море: грізне і нестримане в своїм дикім просторі, в незбагненій силі своїй, примхувато-свавільне,—воно котило хвилі, одна вище другої, друга прудче першої, хвилі змагались, проводили титаничну боротьбу, сичали й ухали, немов стукались у величезну порожню бочку. Луна підхоплювала згуки, повторювала на ріжні лади тисячоголосими відгомонами, кидалась ними, як м'ячами, творила хаос. Вухам було боляче слухати, а переполохане тіло здрігалось, як у лихоманці.

Скрізь був, багато бачив, всього звідав Гайстер. Але все то були, хоч грізні, проте окремі з'явища, поодинокі події, розмежовані значними інтервалами, без жадного звязку між собою, самостійні витвори моменту. Зараз, здавалось, всі ці окремі з'явища, поодинокі події, всі витвори моменту вибухли разом, об'єднались, зміцніли, помножились, згромадили ще навколо себе всі лихі сили землі й пекла, і спільно почали загальну несвітську оргію, дикий бенькет нищення, вандалізму, руйнації, виводячи єдиний зойк:

Війна!

Доки думав та гадав Гайстер, щось поблизу луснуло, свиснуло-просичало, прошило гніздо. Одно з діток і з ним дружина Гайстрова полягли трупом. Птах схопивсь, вдарив дужими крилами по повітрі. Але куди він не літав, куди не заглядав, скрізь було повно одноманітних сірих людей, захрясли ними села, лани, ліси; жили вони по оселях, в наметах, по земляних схованках, а то й просто проти неба. І всі ці сірі, одноманітні люде мали одно назвисько, єдине імя: „Салдати."

Гайстер добре роздививсь, що скрізь палахкотять величезні зорі-огнища. Тини, дрібні, оселі, ворота, всяке дерево—все пожирає вогонь. З пишних, оплетених, дбайливо опоряжених, села стають кострубаті, обдерті, як пошматована псами коштовна сукня вродливої панночки. Ватаги салдатів нишпорять по селах, беруть нахрапом все, на віщо натраплять. Гуси, качки, курі, підсвинки, навіть

телята, ґвалтом видобуті од селян, киплять у казанах над вогнищами. Шум і галас сповняють повітря, творячи якесь одворотне враження. Тільки час од часу, як скрик смертельно пораненого птаха, повний глибокого одчаю, благання і мук,— в шум і галас розперізаного гульбища, різким дисонансом вклинюється окремий згук. Згук вихоплюється з серця, з глибини душі місцевої людности, тубольців, кожного разу, як до їхнього добра зводиться немилосердна рука—салдатів.

Тікать, спасатись не було куди. Гайстер повернувся до свого села, скинув з стріхи задубілі трупи дитини й жінки і зостався у ріднім гнізді, біля другої сирітки — дитини. Може, салдати не зачеплять.

Салдати справді не чіпали Гайстра, а тим часом птах піклувавсь біля сирітки-дитини, викохавши з неї до осени гарного, дужого молодою силою, сина. Раділо, гордощами наливалось батькове серце, особливо це почув птах, коли прибули гайстри з инших сел змовлятись про подорож до ирію, прохаючи за ватажка щасливого батька. Схотілось погуляти і сина показати гостям, — зграєю схопились гайстри і шугнули в повітря...

Салдатам видано набої. Ворог насував ближче й ближче: жорстокий, немилосердний, він загрожував зруйнувати країну, соромом і наругою покрить голови жіноцтва, голодом винищить дрібних дітей, чоловіків запрягти в ярмо довічнього рабства,

тяжкої неволі. Вдарив час рішуче повстати проти ворога, напружитись з останнього, памятать, що країна знесилена до краю, що оті набої, видані салдатам—це останній транспорт. Перед країною, перед вільним народом підвелось і стало на ввесь зріст грізне: пан, або пропав! Все зависло на обачности, розумній і обережній траті набоїв. Але салдати, діставши набої, гайнули мерщій . . . на полювання.

— Товариші, гайстри летять! — спинився один салдат, показуючи пучкою в повітря.

— Спробуєм?

— Трата набоїв.

— Дурниця! Адже тепер—свобода.

Гримнули рушниці. Син Гайстра-ватажка раптом якось обважнів, схилив голову... хибнувшись зразу в один, потім в другий бік, розпістерши, але не володіючи крилами, він пішов донизу. Батько це бачив. Тоді, як инші гайстри метнули в-ростіч, він один зоставсь у блакиті проти ватаги одноманітних, сірих салдатів. Шалено бьючи крилами, птах поправними кругами здіймався все вгору та вгору,—чого? Бути може, сонцю золотому хтів розповісти скаргу про батьківський біль, про озвірення людей на землі? Салдати запримітили.

— Дивіться, які вибрики витворяє Гайстер!

Десь там, під небом блакитним, біля сонця золотого, Гайстер заплющив очі, зложив крила...

Між гущу одноманітної, сірої ватаги салдатів камінем упав труп старого Гайстра. І, здавалось, не труп, а впало велике небесне прокляття на їхні голови.

В вогні і крові.

(*Уривки*).

Я бачив поле... бугорки та долини, горбочки та лощини геть покотились, розбіглись навкруги, мов хвилі. І все це запорошене ніжно-білим, пухким, першим снігом сьогорічньої зіми, як габою дорогою. Люблю я перший чистий сніг! Тут і молодість колишня, неповинне дитинство, рожеві надії—все ввижається, грає, воскресає, міниться свіже-блискучими барвами,—скоро опинишся сам-собою серед білого, габового моря. Жити хочеться!

Ще ні світ—ні зоря, а на мені вже повна походна форма: шинеля й папаха, шаблюка й пістоль. Іду до вас, мої лани ніжно-білії!

Точнісінько, як у пісні співається: „Як хвилі вод пливе тут час",—бартіжаючи та ширяючи по білому, хвилястому морі, поміж буграми та долинами, я не счувся, як зайшов досить далеко, як опинився серед тієї хитро-сплетеної системи ровів, рівчаків, ходів і переходів, де недавно були позиції обох ворожих армій, це недавно скаженіла баталія. Біла габа тут попсована -у бага-

тьох місцях сніг підійшов кров'ю Темно-червоною кров'ю людською. І осьдечки і ондечки, тут і там валяються трупи... безліч. Не китайкою повиті— сніжком припорошені. Якісь здорові, грубі і незграбні здаються мертві. Здебільшого лежать горілиць, байдужо розпістерши руки; і зодяг, і амуниція на них. Але є пози—повне втілення, жива подоба невимовного жаху, страшних нелюдських фізичних і моральних мук, які довелось витерпіть, пережити кожному з цих вояків перше, ніж з вуст його злетіло останнє зітхання, останнє „прости". Лежать нерухомі, мовчазні. Зате не самотні, не одинокі: зграї гайвороння в'ються, кружляють над мертвими тілами, чорними грудками падають на трупи і довбуть очі...

Так, на пожиток собі чорні гайворони виймають людські очі!

Так несподівано. І так дико! Горе моє велике, туга моя глибока—отруїть весь світ би стало. Тільки вони безсилі достукатись до живого серця тих, хто заподіяв це горе, цю тугу. Натурально:

Нема в них, в отих злих людей, живого серця.

Пече мене під ложечкою, голова йде обертом. До несамовитости! Хочу погамувать себе, отямитись—біжу в ліс.

У лісі, як у домовині: тиша. Смереки, сплівшись гілками з сестрами-ялинами, стоять нерухо-

мо. Кудлатий, м'ягкий сніг обліпив смереки, обліпив ялини з гори до низу, немов у парчу прибрав. Гарно дивитись з-боку. Але я спостерігаю, швидче нервами, ніж зором, справжню суть. Ця гарна „біла парча“—обтяжує дерево важким тягарем. До того обтяжує, що дерево з нерухомотихого час од часу робиться живим, починає тремтіти, як в лихоманці. Не коливатися, а іменно тремтіти всім стовбуром, силкуючись струсити з себе непомірну вагу...

...Звелів деньщикові сідлати коня, сів і майнув в напрямі до позиції. Проїхав через кілька сел, до щенту випалених австрійським військом під час утікання перед лавами наших салдатів. Попіл. Вугілля. Пустеля. І тим дужче мене вразив такий факт. Посеред попілу, вугілля і руїн я побачив чоловіка. Зодяг обдертий, а вигляд, як камінний. І страх, і жах, і здивованість, і незрозумілість того, що твориться навкруги—все це одбилось і застигло, закам'яніло назавжди на обличчі чоловіка. Як автомат, чоловік рухається, збірає недогарки, трісочки і складає якусь подобу мізерної хижки. Але перше, ніж розпочати хижку, чоловік попеклувавсь біля криниці. Під боком шумить ліс, стоять стрункі, рівні смереки. Так ніж, чоловік не смереку зітнув—зрубав криву кульгасту вербу, остругав і почепив з неї журавля над криницею, без ключа, нікуди непотрібного.

Навіщо він це зробив? Тисячу разів ставлю собі подібне питаннє—і тисячу разів приходжу до одного висновку: чоловік стратив розум ще тоді, як вогнений віхоть було піднесено під стріху його оселі. Тепер його слабий розум готується ратуватись водою при новій пожежі, не зважаючи на те, що горіти більш нічому.

Хіба він один, отой чоловік, при стількох випалених селах?! Важке почування!

...Тане сніг, збігає з гір в долини дзвінкими струмочками. В глибокій весняній блакиті сміється сонце. Лани підгірні майже протряхли.

По обіді маю трохи вільного часу,—на місці не сидиться. Не счувсь, як опинивсь на недавніх, нині покинутих позиціях. Валяються „стакани“—порожні, розстріляні гильзи від шрапнелі. Набрів баклажку: до половини вода надпита, решту пильно заткнуто затичкою. Так і лежить. В однім з окопів, причавлений до дна, сиротою видніється складаний ножик. Взяла його іржа, як печаль—серце. Ще пройшов—знайшов салдацького ґудзика і срібну грошину — пьятьдесят копійок...

На душу смуток наліг, мов хмара осіння: до болі.

Всі оті речі: баклажка, складаний ножик, ґудзик і срібна грошина, недавнечко ще, належали живим, здоровим людям. А тепер... Де вони, оті живі, здорові люде—де?

Оглядаюсь кругом. По обочинах гір лежать передо мною мовчазні лани. А скрізь по ланах манячать примитивні, на швидку збиті з чого попало і як попало, хрестики...

Думаю: треба записати свої враження. Виймаю оловець—рука пише механично, немов давно завченого вірша:

Все вище сонце... Сніг ростав...
Іде весна, за нею—літо...
Лани!—роботи час настав,—
Де ж ваших ратаїв поділо?
Мовчать лани. На що й питать...
Недавно били тут гармати..
Ге́н скрізь хрести—ратаїв хати,
Не ждіть, лани, їх—їм не встать!

Ві-і-і-їїї! Що це? А... плаче сова на горі в лісі. Єдиний плач над безвісними, дочасними могилами!

...Боже, де ти?!. Боже, не приспи серця мого серед страхіття війни!

...Косогір протрях, проти сонця помітно відживає од зімового сну,—

Шаріється травиченька зелена, як рута.

Високо на горі, в проваллячку, затінена від зору соняшного, ще лежить товща снігу. Під дужим тріпотом весни, від гарячого, творчого дихання „натури-матінки“, тане цей сніг, мов віск „од лиця вогню“, і через увесь косогір, вузенько-правильним рівчаком, спливає наниз бистротечним струмочком. Яке миловидне за для ока з‘я-

вище, оцей струмочок! Здається, живе срібло невпинною цівкою точиться, жартує з стрічними грудочками землі, або иншими маленькими перешкодами, посміхається сонцю яскравому,—і співає— веде свою власну пісеньку, суто-ліричну, одноманітно-щиру, як любов дитини.

Внизу, край самого струмочка, стоїть верболозина: повна весінньої млости, якась м'ягка вся, як закохана дівчина. Хочу надати їй не органичного — механичного життя; зрізую і зладновую млиночка. Потім цього млиночка, на розсішках, становлю над струмочком. Живе срібло торкає крильця млиночка, крутить їх і само підхоплюється на крильцях краплями-діямантами. Скільки тонів, якими колірами грає сонце в краплинах!

...Боже! Де ти?.. Дай жити, серцем жити... Хоч на час, на хвилину забути, спектись страхіття війни.

... Раним-рано сьогодні, ледве на світ почало благословлятись, зведений з ліжка вистрілами, я пішов у садок. Скроплені росою, роскішні й запашні, там колихались троянди у великім числі. Нарізав їх великий пук, а потім пішов у поле і назбірав чималий снопик польових, диких квіток. Все це добро прикрашає зараз мого стола. Сами по собі взяті, як польові квітки, так і троянди справляють приємне враження. Але поставлені поруч... польові квіти виглядають справжнім плебсом. Сірим коліром одгонять грубі житні

колоски; в синій одязі волошок помітна якась приниженість, безпорадність; тонкостеблі ромашки нагадують „похиле дерево, на яке всї кози скачуть“; а корольки — хіба се не справжні, напівголодні рахітики, з буйними головами?! Зате троянди — аристократи. Далебі, в он - тій, білій троянді я пізнаю анемічних аристократичних паній і панночок; в палевій, торкнутій червоточиною,—осіб дворянської касти. Найкращою, свіжою, запашною, дійсним царем квітів, треба вважати велику темно-червону троянду. Де вона взяла стільки питомости, таку роскішну темно-крікаву багряницю? Невже?.. Ну, так, ясно: вона, ота темно-червона троянда, царь - квітка, збагатіла, розжилась і розквітла на карб плебса, виссала з нього кров і, таким побитом, одяглась в багряну одежу...

Скоро зароїлась у голові подібна думка, мені жаль стає польових квітів; кращого я не знахожу, як обізватися до них словами поета (Гр. Чупринки):

Дітоньки—квітоньки! Сині волошки,
Білі ромашечки—стебла тонкі,—
Треба вам щастя зазнати хоч трошки,
Ви-ж оздобляєте... -

оздобляєте все, що живе і панує на світі...

Ну, а про те, що гремить і брязкає під боком зброя, що ллється людська кров — забув я, милуючись на квіти? Навпаки, ще гострійше відчуваю події моменту, бо між подіями цими і квіт-

ками, мені здається, єсть багато спільного, загального.

... Сьогодні над вечір повторилась давно відома історія, наше село обстріляли австрійці. Упало дев'ять бомб, з них розірвалось дві; причім одна пробила стріху хати, забила на смерть жінку, хлопця, двох дівчат, а одного хлопчика тяжко поранила в руку, ногу і голову. Лежить у нас непритомний.

Як смеркло, я вийшов подихати свіжим повітрям. Береться на мороз. Гоструватий холодок стелеться по землі; затужавіла грязюка. По всім селі палахкотять зорі вогнища, засвічені втікачами, а вгорі, якраз над самісеньким селом, сяє золотий ріг молодика—ледве не черкає краєм рога об вершки хат. Легко дихати, і ноги легкі—пішов і пішов. Опинився за селом, на полі, біля довгокрилого високого вітряка. Хочеться, прагну забути своє становище, оточіння, забути війну—навмисне стаю спиною до позиції, щоб не бачить, як там раз-у-раз танцюють в повітрі сігнальні ракети і лупають далекозорі очі прожекторів. Стою... Тиша... І враз по вусі різнув незвичайний згук: щось виє. З протилежного од позиції боку, з вітром, прилетів сей згук. І в нім сплелись в тісне плетиво, як гірлянда, як кетяг з реп'яха й рути: звірячий жах, невимовна туга і розпач безкрайній.. Згук ріс, а я стояв,—доти стояв, доки не вирнув передо мною з темряви, в супроводі хлопчи-

ка, чоловік. Низенького зросту, справжній недогризок журби, обшарпаний, якийсь ковтунястий, сей чоловік стрюгав і вив.

— Чого виєш?—питаю.

Чоловік став, глянув на мене,—де й ділись сльози. Ще б пак! Питається офицер,—хіба можна, годиться перед ним, перед паном, плакати йому, чоловікові?! Одвічня соціяльна кривда, що поділила людність на „пана“ і “хама“, нагадала про себе навіть в цей важкий мент.

— Жінку забило... і сина. А другого сина поранило, одказав чоловік; і, немов луна, слова чоловіка підхопив його сопутник хлопчина:

— І моїх дві сестри полягли...

— Як? Де?

— А в сім же селі, осё недавнечко, над вечір. Вже кілька тижнів гибіємо під тим он гаєм,—махнув в простір рукою,—не сила далі терпіти... морози. Сьогодні переїхали до села... ввійшли до халупи, обігрітися мали. Тільки увійшли, розташуватись не встигли, обігріла навіки бомба і мою стару, і сина, і сього ось хлопця двох сестер. А малого поранило, іду провідать,—десь тут лікарня.

— Ти-ж як, знову виїхав з села?

— Під гай знову виїхав...

— А мертвих поховав?

— Покинув... збіглись салдати, казали, що закопають...

Більш не питав... Не мав зважливости ще більше ятрити, розтроюджувати рани цьому чоловікові, які й без того так болять, так печуть його, що примусили безталанного кинути непохованими, як бидло, на призволяще—рідні, гарячі ще трупи жінки і сина; що вложили в його уста згук, повний звірячого жаху, невимовної туги і розпачу безкрайнього...

... Був у діброві, — сховатись бажав од тіні своєї, од всього, що носить подобу людини.

Шумить, гуде дібровонька...

Чого шумить? На що гуде? Хто зрозуміє журную мову дібровоньки?

Війна жорстока, нечувана, згубна війна, дається в знаки всім дібровонькам на її займищі не згірш, як і людині.

Бліндажі, землянки, схованки, всякі захистки од вогню смертельного, од ока ворожого; варево й печиво в цілях питомости раті несчислимої,—все робиться, одбувається, справляється на карб лісу безотвітного, дібровоньки зеленої.—

Пихи і окраси землі!

Стука сокира од ранку до вечора; свіжі велетні—сосна, береза, осика і дуб віковічний—все падає на землю, як скошене. Здається, чума невідома, — якась чума на дерева,—вклюнулась в ліс, у зелену дібровоньку, та й нищить, плюндрує нещадно на ході своїм: і сосну стрімку, і березу

журливу, осику тремтючу і дуб кучерявий. На віщо натрапить,—

— Звісно: чума!

Шумить, гуде дібровонька...

Чого шумить? Нащо гуде? Хто зрозуміє журную мову діброволньки?

Що й питати:

Лисини порубу, пні несчислимі зітнутого дерева, коріння оголене шанцями-ямами,—

Одмова яскрава, яскрава без слів.

Щоденник.

23 липня 1914 р. Київ.

...І сонечко сяє, як перше сіяло...

Хоч по часописях останніми часами з'являлись инколи замітки про деякі, не зовсім звичайні, виступи Відня проти Білгороду, австрійців проти сербів, але до цього не хотілось ставитись серйозно. Думалось, що подібні виступи—не що инше, як останні перебої наболілого старого серця австрійського цісаря Франца-Йосипа, що зазнало смутку через дочасну смерть наслідника Франца Фердинанда в Сараєві. Ніщо не віщувало лиха, а надто для нас, українців. Жваво працював наш селянин на вистиглій ниві, година сприяла хліборобові, радісні думки роєм шугали в голові, дивлячись на сьогорішній дорід і пашні, і городини, і садовини. Полатаюся трохи цього року,—радів селянин.

Думоньки-радощі, які ви не довгі, як вас злісно, нагло знищено до щенту! Заверюха, ворохобня на австрійсько-сербськім кордоні, виразні примари все-европейської пожежі, великий Молох руїни—вибили мирну зброю праці з робочих рук.

Не хочеться вірити такій несподіванці, але мушу. На мені вже одягнута військова шинеля, а в кишені лежить „призивной лист“. „Во исполненіе Височайшаго повелѣнія о приведеніи арміи на военное положеніе“,—я мушу їхати до війська.

Не первина така новина,—рівно десять років тому, покликаний до участи в російсько-японській війні, я записав до щоденника:

„Було 24 липня р. 1904. Панувало тепле, миле літо, пишаючись красою природи всміхаючись золотим промінням ясного сонця. В сі часи хотілося всіх обняти в братерські обійми, хотілось добра, злагоди між людьми, єднання, любови, гріхом вважалась навіть думка про щось зле, про якісь там суперечки, клопоти. Хотілося... Але навспражки було далеко не так. На Далекому Сході дзизчали кулі, ревли гармати, гасилось сотнями тисяч життя людське, пускалось безліч калік по світсві—була війна. Раз-за разом оголошувались мобілізації... На Україні облилося кров'ю не одно серце матері, виряжаючи в певну домовину кревного сина; зросили дітські сльози не одну шию татка, котрий, з рушницею за плечима, прощався з малими янголятами, благословляючи їх на тяжке сирітство; нестерпний, болючий жаль сколихнув груди не одній вродливиці-дівчині в годину розлуки з коханком...

Не вкрила Покрова й мене: довелося вимовити всьому дорогому, нагрітим місцям в рідні́м краї: „прощай!“

Отже в-друге випадає попрощагись з усим, дорогим, з нагрітими місцями в ріднім краї.

Їду.

---

24 липня 1914 р. Книшківці.

Мене призначено до Перев'язочного відділу 12-ї пішої дивізії. Перев'язочний відділ, неодступно слідкуючи за дивізією, розпочинає свою працю не тільки під час баталії — при наймепших сутичках і зупинках, укриваючи головний перев'язочний пункт. Завдання головного перев'язочного пункту в статуті окреслено певно, повно, виразно.

„Арт. 149. Під час бою головний перев'язочний пункт має подавати як спеціяльно-хирурґичну, так і загально-лікарську допомогу пораненим і хворим; улаштовувати транспортування їх, доглядать і захищати до евакуації.

Арт. 150. Рота ношарів (214 чол.) і „обоз" (20 двуколок) при перев'язочнім пункті признаються виключно для обслуговування поранених. Вони приставляють поранених з полкових перев'язочних пунктів на головний, транспортують їх за обсяг дивізії і, в разі потреби, рятують поранених з поля бою".

---

10 *серпня* 1914 *р. Кипячка.*

Перше бойове охрещення наша дивізія мала на трикутнику: Березовиця-Велике-Острів. Перемогла австрійців, б'ючись впродовж трьох годин,

У нас забитих на смерть—46 вояків, поранених—199.

Перемігши ворога, ми нерейшли за річку Серет.

---

15 *жовтня* 1914 *р.*

Війна... та дійсність, що характиризується цим словом, котру це слово об‘єднує, так мовити репрезентує, не підлягає описові пера, немає в людини ні слів, ні відповідних фарб, щоб її виразно змалювати. Тільки той зрозуміє суть війни, хто сам брав безпосередню участь в ній, а без того війна—згук порожній.

Єсть, скажемо, така хвороба—саркома. З чужих слів відомо, що це хвороба небезпечна, але самий її процес, як вона губить на-віки свою жертву—для звичайного людського загалу—ніч темна. Тільки хірург може відкрити й показати на сторонні очі, на очі профанів, всі найтонші і глибоко поховані корні хвороби, з‘ясувати її справжнє єство, суть.

Так і війна: для зрозуміння її, коли вуха не чули гуркоту зброї, коли очі не бачили процесу війни,—треба подавати не словесні каскади—описи подій, а малювати окремі факти, дрібниці, з яких складається загальне ціле. Тоді людність „тилу“ зрозуміє війну краще, вдумавшись в ці дрібниці, ніж прочитавши гори літератури à la Немирович-Данченко. Одну з дрібниць, невеличку рисочку війни, хочеться мені занотупр

вати, — це наказ VIII армії 1914 р. № 136. В нім стоїть:

„Маючи на увазі, що в Нейденбурзі, під час вступу нашого війська у місто, тамтешня людність почала в нього стріляти,—верховний головнокомандуючий звелів: надалі в подібних випадках такі міста палити й нищити до-щенту“.

Чи не глумом же здадуться поставлені поруч з сим жахом гуманітарні рядки. У наказі далі стоїть:

„Перше, ніж спалить і сплюндрувати місто, необхідно оповістити про це людність і дати змогу жіноцтву й дітям забратися з міста“.

Ще Лермонтов писав:

. . . . Къ чему теперь рыданья,
Похвалъ и слезъ ненужный хоръ
И жалкій лепетъ оправданья?
Судьбы свершился приговоръ!

---

16 жовтня 1914 р. Билиця.

Треба уявить собі безперестанний гуркіт грому, часами сильного, з окремими притисками, від яких тремтять стіни в будинках і дзвонять шибки у вікнах, а часами одноманітно довгого, немов ревіння ґіґанта-звіря; уявить безконечну „дроб“, ніби „дроб“ незлічимого числа барабанів; уявить незамовкаючий шум гірських бистрих водоспадів; уявить, нарешті, тисячоголосі моторошно-своєрідні співи і свищики в по-

вітрі, брязкіт заліза, схожий на „скрежет зубовний“, — все це уявити разом, змішати все в безладню мішанину, в хаос згуків, відмін і одтінків—і можна мати подобу, картину бою, малюнок війни. Се ревуть гармати, дрібно вибивають кулемети, шумлять і охкають рушниці, співають і свистять кулі, несучи смерть у ворожі табори, скрегочуть всілякі смертовбивчі пристрої, лопаючись, розриваючись, вибухаючи... Досить глянути на це, послухати отой гамір єдину хвилину, щоб похололо, отерпло все тіло. А ми не хвилинку— чотирнадцять днів і тринадцять нічок перебуваємо в отакій атмосфері. Їси — не їси, спиш — не спиш, ходиш—не ходиш, стоканяєшся. Усі знервовані, роздратовані, сами не свої. На перев'язочнім пункті повно поранених, стогін, скрики, прокльони лунають; скрізь рябіють закрівавлені купи марлі, бавовни; ген-ген, насупроти, на цвинтарі убогої темної і гьмяної селянської церкви грубий, патлатий піп виголошує „вічну пам'ять“ тим, що на-віки попрощались зі світом білим, рушили в далеку подорож, — ту подорож, „іде же нєсть болєзнь, печаль, ні воздиханіє, но жизнь безконечная“.

Майже несвідомо, підлягаючи якійсь таємній, непереможній силі, іду на позиції, іду туди, де твориться пекло. Осьдечки батареї—далі рухатись нема куди Стій, машино! Минає хвиля, десять хвилин, минає одна — дві годині, а я все стою, як вкопаний, як байдужий присіх деревля-

ний; вуха ріже свист і тріск снарядів, що недалечко, палицею докинеш—лопаються, але про них ні гадочки. Ліниво ворушиться, плазує в голові инша, цілком не відповідна моменту думка: про Карпатські гори. Правда, смуга, пояс цих гір синіє в далині, підносячись місцями до хмари, а місцями опадаючи досить низько, на зразок того, як опадає телеґрафний дріт, коли звалити на лінії одного з його присохів. Але при чім тут гори перед лицем війни, перед лицем смерти? Чудні діла твої, Господи!

---

25 жовтня 1914 р. Билиця.

Австрійське військо не витримало натиску російського завзяття, не могло далі знести вогню нашої артилєрії, висидіть у своїх міцних окопах. Зломилась запекла оборона; страшна канонада, що тривала двадцять і п'ять днів—замовкла. Дим пороховий розвіявсь, але натомісць небо, до цього часу ясне, чисте—повилось хмарами, насупилось. Як вдова нерозважна, як невтішима мати в жалобі! Чого смуткує, журиться захмарене небо?

Сідлаю свого коника гарного, як лялька, м'якого і покірного, як шовк. Вскачки гонюсь на позиції австрійські. Австрійці особливо мастаки будувать позиції. Ось вони, розкинулись полями й лісами, простяглись горами й долинами: справжній лабиринт ровів і рівчаків, ходів і переходів, зігзагів і прямих ліній, викопаних у землі. Поперед окопів—рови, в ровах паколи гостряками

догори, а ції рови, в свою чергу, захищено сіткою колючого дроту. Легко уявить, до якої міри треба було напружить зусилля, щоб прогнать ворога з його майже неприступних твердинь! Хожу я по позиціях, плутаюсь в лабиринтах окопів, що перескочу, де-що обмину. Раз-по-раз натикаюсь на трупи, на зброю, на амуницію. Всього гори. Спеціяльні відділи нашого війська забірають трупи австрійців, кидають, на манір дров, у їхні ж окопи—по 10—20—30 чоловік,—де як трапиться,— і засипають. „Щоб сонце не гріло смердючого трупу“...

Або кінь мій сказивсь, або мої нерви сказились—кінь хропе, птахом несеться геть з кривавого поля. А я б'ю його немилосердно... мого коника, як лялька гарного, м'якого і покірного, як шовк. Ох!

---

26 жовтня 1914 р. Чижки.

„Simplices sed audaces“—простота і мужність.— Цей девіз вимальовано на чільнім ґанку роскішного палацу, поверх мармурових колон. Немов би оаза, серед ланів широкополих привітно зеленіє гай. „Широкий гай, густесенький, неначе справді рай!“—надумуються слова поета, коли дивишся на цюю „благодать“. Єсть тут „і ставок, і млинок, і вишневенький садок“, єсть алеї густолисті з віковічних дерев; єсть квітники штучно-ріжнобарвні з квіток чужосторонніх. Куди оком не глянь,

скрізь блиск, багацтво, достаток роскіш. І посеред всього цього блиску, багацтва, достатку, купаючись, потопаючи в роскоші, сам роскішний, стоїть палац. Мармурові колони гордо тримають на собі чільний ґанок, а на ґанку зігзагом, вінчаючи фамильного герба, красується напис: „Simplices sed audaces“—простота і мужність.

Єдиний ступінь за поріг—починається казка. Вгорі, під мережаною золотими зорями стелею, затримавши бистрий льот, повисли в повітрі ширококрилі орли. Кого вони підстерігають, чи полохливих зайців, що приплюскли легкодухо до підлоги, чи миловидих оленів, що граціозно підносять догори свої гільчасто-квітчасті роги? З-боку сидить задумливий, поважний „чорний ворон“. „Ой, кряче, чорний ворон, кряче“,—снується, проситься на язик мотив пісні. Але ондечки дражниться кокетує з куріпкою білочка. Сміх розбірає—не до пісні! А надто одпадає охота співати, коли глянеш на страшних волохатих диких вепрів, на жовтовузькооких ведмедів—тут же. Мимо вепрів, мимо ведмедів, годі звертать увагу на всяких инших птахів: тетеруків, чайок, качок, дрохв,—далі в покої. Скрізь дорогоцінні речі, старовинні меблі, мармурові столи. Все зручне, вигідне, дороге й не повсякчасне.

Був я у палаці місяців зо-два тому, радів як дитина, на чуже добро, на роскіш дивлячись. Переночував у теплі та добрі—єдину нічку. Свінуло сонце—рушив у похід. Нині я знов у пала-

ці—ночую другу нічку. Ночую просто на долівці, під вибитим вікном. По покоях свище-гуляє вітер, вільно йому, буйному—двері вибиті, нема й заводу ні одної; печі розваляні, роялі потрощені валяються; чучела птахів і звірів понищено. Все побито, потрощено, попсовано, знівечено, розікрадено. Зосталась руїна. А гайок—пеньки самим одні стирчать од колишньої роскоші. Двір поораний снарядами.

Тут відбувалась баталія. Була, та загула баталія. А культурний куточок... Вічна йому памьять!

---

28 жовтня 1914 р.

Наші „чудо-богатирі"... Стривай, моє перо. Треба росказати, „щоб з жалю не зробить сміху," —мовляв словами поета.

„Чудо-богатирі"—термін не новий, але особливо його люблять вживати за сучасної війни,— вживають всі: начальники у своїх наказах, літератори й письменники в збірниках і періодичній пресі—характеризуючи наших салдатів. Моє завдання скромне—до улюбленої характеристики додати кілька рисочок, малюсіньких рисочок, ментів, спостережених особисто. Вчора це було. Прямуючи навздогін за австрійським військом, нашому „обозові" довелося минати позіції, де недавно „ворог" одбивав натиск російського війська впродовж 25-ти днів. До того, як іти „обозові", на „крі-

ваве поле", три дні підряд посилано „чудо-богатирів", ховати трупи. Але що ж бачу я? Трупом крите зісталося поле, майже при самій дорозі валяються побиті австрійці. Як? Що? Чого? І чую відповідь: „Нехай гниють, собаки, навмисне їх не поховали",—сміються „чудо-богатирі" мені в-вічі.

Звісно, „мертвиї сорому не мають"—лежать австрійці, де і як кого спіткала нагла смерть. Чую галас: „Сюда! Револьвер!" „Чудо-богатирі" збіглись, скупчились, сміються - захлинаються... Сміються захлинаються над трупом, на якому опали, зсунулись штани до колін.

Ой, тумане-туманочку! Добре єси робиш, що, котячись з Карпат, криєш собою, серпанком білим, гріхи людські і людське безглуздя. Але тумане-туманочку, що ондечки розриває тебе, вирізується синє-блакитною плямою поперед мене? Австрійці-бранці йдуть, оточені нашими баґнетами,— ідуть мокрі, обтьопані, змерзлі і... голодні. По пьять-по шість день рісочки в роті не було, вогники голодного божевілля світяться в очах. Кинулись до „обозу"—хліба? Стогнуть, благають, молять. Де-хто з бранців вивьязав з вузликів останні копійки - простягає в тремтючій руці. Ось в одну з таких тремтючих рук зазирає „чудо-богатирь", зазирає держачи маленький окрайчик черствого салдацького пайка. „Чудо богатиреві" мало простягнутої на тремтючій руці півтори корони (45 коп.) за черствий окрайчик. Ще давай,—кричить на австрійця.

Мій гнів опередив лікарь Долгов, нерви якого не витримали.—„Де ж твоє милосердіє, поганцю?“—крикнув лікарь Долгов на „чудо-богатиря“.

---

2 падолиста 1914 р. Лодинка-*Гурна.*

Гори-хвилі... величніми, можновладними валами, бурунами погнались, розтеклися Карпатські шпилі. На всі боки! Кажуть, це ще Прикарпаття, що справжні Карпати ще далеко, ген-туди, ліворуч. Дарма. Нехай так, нехай Прикарпаття—що мені до того? Суть не в назві—в картині, краєвиді, в малюнкові.

„Обоз“ наш плуганиться завшвидшки, як рак. „Бере гору“. Я кидаю нудну мандрівку, припоручаю коня першому-ліпшому салдатові. Передихуючи, одсапуючи, забіраюсь все вище й вище, на верхню верховину, на саме тімья, на маківку височенного шпиля. А вийшовши, ставши як свічка під самісеньким небом, озираюсь сюди, озираюсь туди—зачарований. Гори-хвилі... величніми, можновладними валами, бурунами погнались, розтеклись Карпатські шпилі. На всі боки! В щілинах-долинах, в проваллях, поміж горами, біліє-вьється тонкий серпанок—туман. Легесенько кутає собою збочини гір біля підніжжя,—нагадується миловидна, повна краси, свіжости, молода, закутана весільною фатою, але так закутана, що для стороннього ока зостаються помітними, вираз-

ними і роскішні форми її тіла, і величність її постаті, і мальовнича краса її вродливого личка... Єсть гори стрімчасті, камьяні; стріваються пологі, помережані обніжками селянських нив; часто й густо гори заквіччані зелено-листими „хвойними“ лісами. Словом, гори—„оділися в роси, вінки одягли“. В творчих центрах голови, збуджена фантазією, починає завьязуватись, виникати, творитись легенда: Якийсь великий Дух, бути може—Демон всевладний, вражений тяжкою образою, або горем, чи жалем безоднім пронятий, летів колись цією країною. І плакав, летючи. І капали сльози нелюдські на землю і застигали горами-хвилями, бурунами-шпилями на вічні-віки....

Раз-у-раз, скрізь і завжди, на спадинах гір рябіють якісь цятки, немов дрібнісенькі вулики. Націлюю бінокля, напружую очі, пильно дивлюся. І, нарешті, впізнаю. То селянські оселі, одинокі хутірці роспорошились по спадистих обочинах. Живі комахи на тілі неосяжних велетнів...

---

3 падолиста 1914 р.

Після хмари—сонце, після журби—радість. По гидких багнистих шляхах посувались ввесь день, маючи наперед себе перспективу—ночувати в чистім полі, під шатром неба, оздобленого досить мокрими, слизькими осінніми хмарами. І несподівано одміна, та й яка ще одміна! Опинились несподівано у великопанському теплому палаці

на фільварку Ulиzс, до якого нас прибила мандрівна хвиля. Ранком мене збудило сонце. Яскряве, воно продерлось до мене крізь вікно, стрибає зайчиками на ковдрі, заглядає-сміється в-очі, лоскоче як русалка і рішуче не дає спати. Миле моє, любе моє, нахабно-жорстоке сонце! Я встаю. Встану і заховаюсь, на зло тобі, сонце, он під ту рясну, струнку, рясну пальму, що красується в залі, біля столу. Сяду поруч з лапатим мьясистим столітником, оточуся ще й иншими культурними благами, справжнє свято культурне справлю—буду пити чай в справжній культурній обстанові. Культурній... багато понищено варварською рукою російського війська подібної культури, зруйновано культурних гнізд на всім тім довгім шляху, що довелось досі перейти „по военним обстоятельствам". Тільки тут дещиця лишилась... Зостався льокай власника фільварку і захисгив. Чи на довго? Он, я бачу у вікно, в дворі фільварка стоїть католицька часовня. Салдат російського війська вже доскіпавсь туди, вже поставив перед вівтариком коня, а сам готує казанок картоплі... Блюзнірство, але йому ніхто не боронить.

---

5 падолиста 1914 р.

Падає перший сніг. Мокрий, але якийсь шорсткий. Дзвенить, падаючи. Зелені смереки не противляться першому вістникові зіми—охоче прий-

мають мокрі шорсткі сніжинки на своє гілля, між зелені колючки і, по мірі насідання снігу, гарно відміняються. Низ суто-зелений, а верх ніжно-білий. А поверх всього ходить легенька пара: дихають гори. В густій гущавині, скільки не піднось догори голову, зіми не помітно, а з гущавини вийдеш, сягнеш поглядом по верховіттях смерек, що руном укрили спадисті боки гір,— зіма.

Цей куточок, де ми нині стоїмо, де сиплеться з неба перший мокрий сніг,—цей куточок— курорт. Зветься: „Риманів-Здруй". Розташований в близькім сусідстві біля міста Риманова. Гарна місцевість; троє багатих на воду джерел мінеральної, цілющої води; зразково обставлені купелі, роскішно прибрані помешкання. Статистика свідчить, що кожного року сюди наїздило до 12-ти тисяч недужих людей—шукати здоровля біля цілющих джерел. За кілька тижнів до нашого приходу ще клекотіло тутеньки життя. Але, зачувши гуркіт зброї, людність кинула курорт, кинула нагло, не встигнувши навіть забрати деяких річей, до що-денного вжитку потрібних. На роскішно обставлені помешкання, на цілющі джерела, на мармурові купелі налетіла сарана нашого війська: 45-й азовський і 46-й дніпровський полки. Потрощила, понівечила, поруйнувала сарана все, на віщо натрапила. Курорт—нині „являєт від печальний..."

---

13 падолиста 1914 р. Дукля.

Хоч в ряди годи, а таки доходять до нас ґазети, хоч прихватком, а таки доводиться читати де-що. Скрізь і завжди гладенько так пишеться: мир і любов, лад і порядок, милосердність і людяність панують на нашім фронті, між нашим військом, у наших відносинах до місцевої людности... Скрізь і завжди чується „скрежет зубовний“, коли мова мовиться про ворога. Мовляв: не люде—супостати люті!

Читаєш подібну писанину і дивом дивуєшся, бо наш „голуб“—виглядає занадто пофарбованим, вибіленим. Навмисне?

Відповідь на поставлене питання не важна, далеко важніщі факти. З наказу по армії за 1914 р. № 147, § 1 читаємо:

...„Противъ казака 5-й сотни 1-го линейнаго полка Федора Величкина возникаетъ обвиненіе въ томъ, что 16 сего октября, около 10 часовъ утра, съ двумя другими казаками, пока не обнаруженными, ворвался въ домъ священника деревни Свидинъ и, угрожая ему и семьѣ его револьверомъ и кинжаломъ, захватилъ принадлежащія священнику часы, одежду, деньги, лошадь и проч. Затѣмъ изнасиловалъ прислугу названного священника, а послѣднему нанесъ ударъ по шеѣ“...

З наказу 12-ї пішої дивізії 5-го падолиста 1914 р. № 44:

...„Замѣчено, что въ послѣднее время въ час-

тяхъ дивизіи до крайности развилось мародерство, грабежи, воровство и т. д.“....

Коли перший наказ торкається окремого, скажемо приватного, випадку, то другий навпаки —узагальнює певне з'явисько, видає патент масі.

Крім официяльних джерел, неможна замовчати також особистих спостережень. Скажемо— Дукля. Місто маленьке, але спірітусів у ньому знайшлося не зовсім мало. В льохах. А льохи обнишпорювали не тільки салдати—офицери. Наприклад, дивізійний інтендант Пєх. Повне місто раптом сповнили „вскую шатающиеся“. Навіть старий полковник Аблов не вистояв супроти непереможних спокус Вакха. Наш перевьязочний відділ вивіз з крамнички вісім тисяч яєчок... для поранених.

---

21 падолиста 1914 р.

Ця замітка—перша замітка, яку зроблено на території Угорщини. 19 го падолиста відділ виступив з Дуклі, простоявши в останній з 8-го падолиста і перепустивши через свій перевьязочний пункт 917 поранених. Рушили до Яслиська, лісами, проміж гір. Як вірити данним, позначеним на мапі, шпиль біля Яслиська підноситься догори на 606 метрів. Саме Яслисько особливої уваги не заслуговує: звичайне містечко напів-жидівське, напів-польське. Немов кільцем, як разок намиста, вьються округ містечка австрійські окопи. Тут

мав бути бій, але чорна хмара сама по собі розвіялась, давши лише дрібні краплини. Далі сутичок місцевого характеру справа не пішла,— австрійці одійшли на Угорщину.

Вже ми чималенько їдемо по території Угорщини, але самих мадярів ще не бачили. Місцева людність зве себе „руснаками“, справді ж це — поляки, а коли й руснаки то спольщені в-край. Одягаються чоловіки в кругленькі шапчини, куценькі кундугунки й вовняні—білі, „в напуск“, штани, з червоною прошвою од кишень до низу. Жіноцтво носить вьязані кохти, рясні спідниці і поморщені шкуратяні капчики; литки од кісточок до колін шнуруються кольоровим вовняним мотузком. З вигляду—нарід гарний, чепурний і на вроду Богом не обзичений.

Одно, друге, третє—минаємо кілька сел...... власне „згарищ“. Людність вся на очах, стогне, важко зітхає, голосить на попелі колишніх своїх осель. Все випалене; в однім селі, наприклад, я налічив 170 спалених самих тільки хат. А обори, а коморі, а клуні? Коли хати можна ще полічити по цеглових печах, яких не руйнує вогонь, то сліду инших будівель око під попелом не збагне. Поряд з чорними коминами стоять ще високі-високі журавлі біля колодязів. Сум бере, дивлячись на ці застиглі журавлі. Немов це присохи численних шибениць, немов хрести,—ті й другі для мордування, для роспинання безневинного селянства. Справді, селянство замордоване, розіпнуте...

не фізично, розуміється, а матеріяльно й морально, „обречено“ на тяжкі муки голоду й холоду в люті зімні часи. Оселі палило австрійське військо, — палило свідомо, керуючись вимогами військової тактики.

— Такого лютого, такого жорстокого, безглуздого лиха ми ще ніколи не мали й не чули, — тужить місцева людність.

---

22 падолиста 1914 р.

Стоїмо на залізничій станції Мезо-Ляборч (Угорщина), побіч містечка тієї ж назви. Далеко перед нами, ледве чутно, зітхають гармати. Бьючись об гори, як спіймана пташка, луна дробиться, розсипається на дрібні скалочки і вщухає десь там, на верховіттях шпилів. Немов стереже спокій тих численних вояків, що навіки лягли спочить, тут, нанизу, у великих братських могилах. Ще свіжі ці могили—кілька день тому всього, як на станції Мезо-Ляборч творилось пекло. Щò там напереді: міцні окопи? рясний дощ куль? вода? закрижавілі слизькі косогори? Щò там—„каждый хребетъ“—кажучи словами наказу армії (16 падолиста 1914 р. № 177),—„каждая гора, каждый лѣсъ были задолго, заблаговременно укрѣплены?“ Щò там—доводиться „шагъ за шагомъ сбивать противника съ сильныхъ природныхъ позицій, карабкаться по обледенѣлымъ скатамъ, дни и ночи проводить въ боевыхъ частяхъ, при сильныхъ мо-

розахъ?“ Дарма все—наперед! „Впередъ... по лѣсистымъ кручамъ Карпатъ, безъ полушубковъ, въ изодранныхъ по камнямъ сапогахъ“.

Російське військо гинуло, але йшло, про гнало ворога, і захопило станцію. Сотні ваґонів, навантажених всіляким добром, опинились у руках переможців, вони вступили в оселі станції владними господарями... Росповідаючи про все це, залізничі урядовці, що зостались тут, дивуються, навіщо було росіянам, господарям стянції, палити одбите добро? Дивуються—і показують на ті численні „ребра“ ваґонів, на ті кучугури вугілля на місці станціонних будівель, що лишились після страшної пожежі...

---

22 падолиста 1914 *р. Мезо-Ляборч*

На землі і в повітрі, скрізь і завжди, стоїть одно: здивованість. Товпляться салдати біля нашого ґанку і здивовано питаються: на-віщо? Запитання „на-віщо?“ вистукують колеса численних „обозів“, що посуваються повз нас; його голосять попсовані телеґрафні проводи на зруйнованій залізничій станції Мезо-Ляборч, ним повні маківки довколишніх гір, покорписаних окопами. На-віщо?.. навіщо одступає російське військо? Кидає оці гори, политі власною кровью, оцю землю, кожен крок якої було здобуто надлюдськими зусиллями?

Ще кілька день тому справи російського війська вважались „блискучими“. Наш відділ кож-

ної хвилини дожидав наказу—виступати далі наперед, навіть місцевість була більш-меньш певно визначена для нашої стоянки: манастирь на Красним Броді. Позавчора пройшла поголоска — „немножко отступила“ 19-та дивізія. Але,—казали,— то нічого, дурниця, — справи блискучі. Вчора я був на головнім шляху, що лежить до позиції. Як густа метелиця, йшли салдати. Обірвані, обтьопані, в стоптаних до краю шкарбанах, иноді босоніж, в самих онучах, — йшли салдати на позицію. Праворуч, на підгір'ї, пелену білого снігу в кількох місцях було поцятовано чорними плямами: готувались „гнізда“ на гармати...

Вночі військо рушило назад. Піхотинці, кіннота, „обози“—геть з Угорщини, в пошарпану об'їдену, обібрану Галичину...

---

5 грудня 1914 р. Блажев.

Паралелі... Нехай вам цур, такі ви нудні, огидні. І коли б у ґрунті вашім, у вашій основі, єстві, не лежала глибока, гола, не оздоблена фарбами, *правда*, я ніколи, ні за що в світі не зважився б чіпати вас, мої паралелі!

Дома я купавсь у морі літератури, самої найновіщої, найсвіжіщої. Мій розум, моя істота, безвідносно до інтересів черева, невідступно вимагали цієї *духовної* страви. Вимагають вони й нині, тут на війні. І не маючи не тільки найновіщої, найсвіжіщої, а навіть давньої, лежаної ду-

ховної страви, я жадібно хапаюсь до всяких кусників старих ґазет, що надходять сюди, як обгортки ріжних річей; хапаюсь до офиціяльних шпарґалів, складених дубовою мовою і важкими зворотами. Цими суроґатами задовольняю духовний голод.

Вчора я мав шмат „Русскаго Слова", датованого 29 жовтня 1914 р. № 249,—в однім місці я вичитав: ...„наблюдается у нѣмцевъ и недостатокъ обмундированія. Съ мертвыхъ, какъ сообщалось, они снимаютъ форму и хоронятъ ихъ голыми". Дописувач „Daily News", „ссылаясь на свидѣтеля, заслуживающаго полнаго довѣрія, утверждаетъ, что многія части нѣмецкаго резерва не имѣютъ обмундированія"... Узявши наведені рядки за вихідний пункт, співробітник ґазети, захлинаючись з радощів, будує далі кілька прекрасно складених ефемер і, врешті, приходить до безапеляційного висновку: „Общее впечатлѣніе таково, что долго продолжать войну они (німці) не могутъ". Дурень! Він, цей співробітник, очевидячки, не читає офиціяльних шпарґалів, складених дубовою мовою і важкими зворотами. Навряд, чи й відає про їхнє істнування. Инакше, що до нашої армії, він би знав наказ Нач-ка 12-ї пішої дивізії 11 жовтня 1914 р. № 1335 де написано:

„Въ виду недостатка сапогъ, предписываю собирать годные сапоги отъ тяжело раненыхъ при перевязкахъ и съ убитыхъ и выдавать ихъ нуждающимся на замѣну сапогъ изношенныхъ.

Раненыхъ же отправлять въ лечебныя заведенія безъ сапогъ“...

Инакше, „радіючий“ співробітник „Русскаго Слова“ знав би телеґраму Інтенданта XII арм. корпусу, позначену 15-м вересня 1914 р., № 1088, де єсть такі рядки: „...въ виду все увеличивающейся острой нужды въ обмундированіи и снабженіи, невозможности снабжать укомплектованіе—...интендантамъ принять энергичное участіе въ сборѣ на поляхъ сраженій всего оставленнаго нами и непріятелемъ“...

Нарешті, просторікого язика співробітникового могла б приборкати телеґрама того ж корпусного інтенданта (22-го подолиста 1914 р., № 2223), що починається з слів: „Начальникъ Штаба арміи приказалъ принять самыя настоятельныя мѣры для собиранія... обмундированія съ больныхъ и раненыхъ въ госпиталяхъ и на поляхъ сраженій, въ виду полнаго израсходованія ихъ въ тылу“...

. . . .

Паралелі... нехай вам цур, такі ви нудні і огидні. І коли б в ґрунті вашім, у вашій основі, єстві, не лежала глибока, гола, не оздоблена, правда, я ніколи, ні за що в світі, не зважився б чіпати вас, мої паралелі!

---

10 грудня 1914 р. Ближнє.

Чи роблю якусь роботу, хожу чи стою, а з думки не йде вірш Шевченка: „Мені однаково,

чи буду“... Особливо ж ті рядки, де сказано: „і в огні її, *окраденую,* збудять“,—просто на самісенькім кінчику язика вертяться. Цілий день.

. . . .

Маленька, але красномовна рисочка з наказу VIII армії 1914 р., № 184.

„Августѣйшій президентъ академіи наукъ обратился къ верховному главнокомандующему съ ходатайствомъ сохранить въ неприкосновенности галиційскія ученыя учрежденія и, вообще, всѣ памятники исторіи“.

Ясно: Бог одвернувся од галицьких учених закладів і, взагалі, од усіх памьятників історії, коли для охорони їх треба було аж протекції президента академії з царської родини. Чи не дрібним же, не смішним опісля цього видається голос про „варварство“ німців, що зруйнували під час військової баталії Реймський собор і книгозбірню в Лувені?!

. . . .

...„і в огні її, окраденую, збудять“, — просто на самісенькім кінчику язика вертиться. Цілий день.

---

12 грудня 1914 р.

В Австрії—сьогодня Різдво. Раним-рано сьогодня, коли по місцях божої служби залунає величня пісня: „Слава в вишніх Богу, на землі мир, в чоловіцях благовоління!“—на позиціях грізно ревітимуть гармати, блискатиме смертовбивчий

вогонь. І не тільки вогонь—ще й инші речі нагадають сьогодня австрійцям про гірку дійсність. Мало хто сяде сьогодня до столу в рідній халупі—вона спалена. А в котрого халупа й збереглася—не знайдеться з чого приготувати святкової трапези: всі достатки, вся убога мізерія, навіть горшки й миски зрабовано, понищено... Вчора до нас і поз нас—на перевьязочний пункт і мимо пункту—плинули широкі синьо блакитні потоки австрійських вояків з позиції. На перевьязочний пункт—поранені, мимо-бранці, полоняники. Поміж піхотинців багато кавалеристів. Кажуть, коней давним-давно немає у війську, так кавалеристів в-одну гущу з піхотою послано на позиції. Ці поранені й полонені—наслідок упертих боїв останніх днів. Після того, як наше військо австрійці нагло погнали з дуклинських перевалів, ми опамьятались тільки біля Гашова. Верстов за 120 од колишніх своїх передових позицій. Підоспіли до нас свіжі сили—ополченці, лави наші зміцніли і—сталася одсіч. Австрійців знову потурено поміж Карпати, в напрямі до Угорщини. Наш відділ також має наказ—негайно евакувати поранених до тилу й рушати слідом за військом дивізії. На Дуклю.

---

23 грудня 1914 р. Дукля.

Відповідно закону, всім салдатам, як пораненим, так і команді повинно видавати на харч мьясо. Але казна ні мьяса, ні живої худоби не

постачає,—„часті войск“ мусять самі дбати, поповняти запаси. Вчора й наш відділ „дбав“. Просто-на-просто вирядив кілька салдатів на околишні села шукать і гнать до канцелярії скотину—за „плату“. Біля канцелярії утворився справжній базарь. Ревуть корови на налигачах, а коло кожної з них селянська семья. Мати й дітки, —батька нема, відбуває військову повинність Францу-Йосипу. Сльози, крик—лишенько! Ніхто не хоче прощатись з корівкою, єдиною втіхою і „кормилицею“ в це лихоліття, в ції важкі і страшні часи.—„Скільки просиш?“—підходить завідуючий господарством до жінки, облитої сльозами.—„Не можу... на Бога, не можу продать, ощадіть!“ —„*Повинна* продать! Скільки корон?“ Перед неминучим „повинна“—владарка корови в свою чергу „повинна“ капитулювати. І жінка, мліючи з жалю, робить останнє зусилля, останні конвульсії—адресується до серця „покупця“. Вона малює своє становище: „хліба нема, добро зрабоване, раз-пораз по селу нишпорять козаки, лапають (беруть) курей, тягнуть останню лахманину“...—Не мели дурниці, скілько корон за корову?—Двісті-пьятьдесят...—Вісімдесят корон,—на, бери!

„Купля“ відбулася.

Селянин Степан Більчик, напівінтеліґент, ховаючи гроші за корову, казав:—„Сховаю далі, в халяву. Инакше козаки однімуть,—вони обовьязково перестрінуть мене на дорозі, бо бачили, як

од мене поведено сюди „на продаж“ бидло (корову)“.

---

25 грудня 1914 р. Дукля.

Три душі нас обідало сьогодня... власне не обідали—полуднували. Мене й лікаря,—не належних до „боєвих сил армії“,—одзначали великі червоні хрести на лівицях вище ліктя. Сімвол миру, сімвол милосердія і любови. Третій наш кумпанієць—офицер, що тільки-тільки прибув з передових позицій, з аванґарду. Він їв, але мало звертав уваги на страву, їв механично. Душею й думками офицер був ще там, звідки прибув: на позиціях. І говорив—говорив захлинаючись.

...— З австріяків кепські вояки, а ще гірші психолоґи...

Лікарь пильно глянув на офицера. Але не встиг рота розкрити, як офицер задріботів:

— Так, так... З нашої літератури, з сутичок з нами, росіянами, до часів війни, австріяки могли спостерегти, що ми — нарід релiґійний, охочий розводити всякі теревені, всякі „сенти-менти“. Ну, а взявши це спостереження за вихідний штандпункт, неодмінно послідовно дійдеш до того, що коли-коли, а Різдвяної ночі і релiґійність, і „сенти-менти“ повинні прокинутись, повинні нагадать про себе з особливою силою. Ще-б пак! Дома жіночка-чепурушка, дітоньки-квіти... дзвони грають-переливаються на дзвіницях. А ти, коханий чоловіку жіночки-чепурушки, ніжний татусь

діточок-квітів, богомільний парахвіянин своєї сельської церковці — мусиш сидіти в шанцях на передовій позиції, як кріт у норі, гибіть на холоді... Як не прокинутись, як не заговорити і релігійности, і „сентиментам“?! Я запевняю вас, панове, Богом божусь, що австріяки так власне й міркували, як оце я вам розказую. А поміркувавши—рішили й підписали: „нехай собі росіяне „розводи розводять“, не до бійки їм тепер. А ми тим часом одпочинемо, „подтянемся“. Рушниці на-бік—заспокоїлись. Раденькі, що дурненькі! Я згоджуюсь, пристаю на те, що, дійсне, наш брат, росіянин, здатний на всякі „розводи“, але не на війні... Різдвяна зірка добре прислужилась нам, стала у великій пригоді—шлях освіщала. Ми й спобігли голубчиків... Батальйон, а може й більше. Свиснули кулі, брязнули багнети... за кілька хвилин живої душі не лишилось од австріяків. Упорались, за милу душу; синьо-червоними цятками померeжали білий сніг закрівавлені трупи, як мережкою... Слава Богу, різдвяний бенькет справили, є чим похвалитись, порадуватись у велике свято! Командир...

Двері до нас нагло одчинились, спритно вхопивсь у хату гурток хлопчиків-поляків з „звіздою“, з „козою“, в чудних строкатих шапках. Колядники. Молоді голоси, посівши, перервавши войовничу, крiваву розмову офицера, чистим невинним сріблом задзвеніли:

Co wczora z wieczora
Z niebieskiego dwora
Pszyszła nam nowina—
Rodzi Panna Syna...

Співали про те, про віщо свідчили червоні хрести у нас на лівицях, про сьогоднішнє велике свято—свято нарождення Того, Хто сам пішов на хрест, приняв смертні муки ради запровадження на землю, межи людей, миру, любови і милосердія.

— Нате ж вам за вашу працю, — витяг лікарь „кредитку“. Але колядники заметушились, наперебій заговорили:

— Наші татусі на війні. Домівки наші зрабовано. Їсти біг-ме чого. Не грошей—хліба кавалок просимо.....

. . . .

Здалось, що хрест у мене на лівиці зайнявсь вогнем, на душі похололо. І соромно, соромно зробилось... за *людей.*

Грудень, 1914 р.

Наказом 12-го армейського корпусу 1914 р. № 38, адресованим до війська, оповіщено:

— „По відомостях, германська армія має запас пробірок з холерною культурою, зготовлених у Берлині, з метою отроювати колодязі, звідки бере воду супротивник“.

Тільки вдуматись, вглибитись у наведені рядки! А надто поставивши їх поруч з цією сен-

тенцією автора начерку „Послѣдняя война“— Д. Брушковського:

„....і всі ці наново витворені „невсипущим“ розумом людським винаходи обертають страшну свою силу на цивілізацію, що їх же й породила, руйнують ґрунт, з котрого сами вони виросли“...

Холону, німію од жаху і—кладу перо.

---

6 січня 1915 р. Дукля.

Вона лежить під моїми ногами, жалка, безпомічна, як простоволоса, розтоптана жінка,—
— Дукля.

Гора досить висока, на якій я нині стою,— стою серед білого снігового моря, під самою хмарою. Який простір, яка широка воля! Чую, щось дуже, якісь гордощі палахкотять у грудях. Ні, не гордощі—прокинувсь і заграв у серці живий живчик життя, почуття гідности людини. Гордо зводиться чоло—і не хочеться дивитись під ноги, ген туди, в долину, де лежить розпістерта, жалка й безпомічна Дукля, нагадуючи простоволосу, розтоптану жінку.

Дукля колись жила, цвіла, клекотіла. Функціонували дві зразкових, кілька-класових школи; вухо богомільного мешканця завжди тішили призивні згуки мелодійних дзвонів двох місцевих костьолів; поруч костьолів, „во славу Божу“, працювали ченці-бернардинці у своїм манастирику. А жиди,—патріярхальні, пейсаті жиди,—гандлю-

вали. Жваво, спритно гандлювали, скуповуючи й перепродуючи бакалію і крам „блаватний“, яйця, а найпаче—горілку. Австрія й Угорщина, русини й мадяре, поляки й німці—такі були продуценти й споживачі Дуклі.

Вибухла війна, брязнула зброя, і все розвіялось, зникло, заніміло. Розтало, яко віск од лиця огня. Правда, під час першого мого знайомства з Дуклею,—це було 8—19 падолиста 1914 р.,—тут де-що ще лишалось. Але... при мені, одчинивши силоміць крамницю, дивізійний інтендант Пєх ввесь крам „блаватний“ склав на хурманку і повіз до себе. При мені вчинили на вулиці змажку офицери нашої і 19-тої дивізій, кому повинна належати бакалія з другої розбитої крамниці. Нарешті, льохи з напоями розграбували салдати... кілька азовців і саперів навіки захлинулись у горільці, а в нашім відділі 12-ть салдатів покуштували березової каші за піяцтво.

Було одного разу—австріяки потиснули російське війська назад і сами вступили до Дуклі. Кажуть, місцева людність з великих радощів справила для австріяків—„баль“. З останнього вистаралась.

А потім ввійшло знову російське військо в Дуклю. Стоїмо на зімових квартирях. Жменька миршавих, обтіпаних жидів і жиденят, що тут лишились, що-дня стукає у двері до нас і кландає, простягає руку:

— Згляньтесь, дайте кавалок хліба, грудочку цукру.

Крім жидів і жиденят, у Дуклі ще лишились дві повії самої низької марки. Разом з ласками, вони обділяють також салдатів і поганою хворобою.

Нудно жить, важко. Щось гнітить, хилить до землі. З нудьги пішов на гору, глянув. Який простір і воля! І тут—щось дуже, якісь гордощі запалахкотіли в грудях. Ні, не гордощі,—прокинувсь і заграв у серці живий живчик життя, прокинулось почуття гідности людини. Гордо зводиться чоло,—і не хочеться дивитись під ноги, ген туди, в долину, де лежить розпістерта, жалка і безпомічна Дукля, нагадуючи простоволосу, розтоптану жінку, являючи собою зразок глузування над гідністю й правом людей.

---

17 січня 1915 р.

Два дні тому, 15-го січня, у Дуклі пролунав револьверний постріл.

Ветеринарний фельдшер першого горного парку, першого горного артилерійського дивізіону Опанас Коломієць-Мазанюк застрелив свого начальника-командира, поручика Серветника.

— Одразу на смерть.

А потім Коломієць-Мазанюк націлив дуло револьвера на себе, пробив голову, але дух у тілі

зостався. Тепер його покладено до нас у шпиталь: гоять.

Не кажучи про війну, у тихомирний час всякого „нижнього чина“, що зважиться звести руку на начальника-офицера, чекає неминуча смерть. А на війні й поготів. Закони війни суворіщі, дисципліна міцніща. Цього не міг не знати ветеринарний фельдшер Коломієць-Мазанюк. Одначе він зважився на такий страшний крок.

Питаючи себе самого, що таке, яка причина могла спонукнути нещасливого чоловіка Коломійця-Мазанюка взятись за револьвер, я в однім певний твердо. Я вірю, що до такого вчинку ні за що в світі не могло б призвести батьківське відношення (відповідно дисципліни) командира Серветника до своїх підвладних—„нижніх чинів“.

---

3 лютого 1915 р. Барвінок.

22-го січня, наш перевьязочний відділ, попрощавшись з Дуклею, переїздив у с. Барвінок, близче до позицій. По дорозі нам стрічалось багато полоняників-австрійців. Цілі великі гурти. А вже в Барвінку я зуспив великі партії зброї, численну збірку страшних кулеметів, свіжоодбитих од австрійців. Правди про наступ на австрійців російського війська (20 січня) я дізнався тільки сьогодня, з официяльного паперу—наказу 12 п. дивізії 1915 року № 14.;

...„За ввесь час... довелось наступати по горах глибоким снігом, майже без доріг, часто перебродячи ріки, не маючи „обозу“ 1-го розбору, не дістаючи гарячої страви через неможливість перевезти кухні, без допомоги артилерії, кулеметів і сусідніх частин війська, працюючи сливе виключно баґнетами і, головним чином, вночі“...

Округ „дому мисливців“, де стоїть наш відділ, манячить багато безвісних хрестів; могили запали і ями вщерть сповнились водою спід снігу. Вийти з кімнати тепер не сила: оті хрести і ями несподівано оживають, множяться без кінця й краю і щільним кільцем обступають тебе, як німий докір, як важкий відгомін того, що сталось після темних, морозних ночей, коли російське військо, перебродячи ріки, голодне, ринуло на ворога...

. . . .

Рано й вечір, з яскравими ознаками безмірного страждання на обличчах, приходять до нас жінки, підлітки, хлопчики й дівчатка. Вітають:

— Слава Ісусу!

— На-віки. Що скажете?

— Хліба, кавалочок хліба дайте...

Села випалені, мужчини стали під зброю у війську. Жінки й підлітки — старцюють. Єдина рада!

---

11 *лютого 1915 р. Розадомб.*

...Скрики і кров у перевьязочній. Але це досить відома, вельми знайома картина. Очі при-

звичаїлись, нерви притупились—не реаґують на скрики й кров.

Двері у перевьязочну одчинились так саме, як одчинялись до цього безліч разів. Але на цей раз на марах лежав пацієнт далеко не звичайний. Великий, кремезний чолов'яга, вигляд одвертий, гарний. Пишні, чорні вуси, високий лоб. В очах світиться святая святих людини—розум. Питаю: мадяр?

— Босняк.

Босняк цілком безпомічний, шматки гранати поцілили йому в поперек з правого боку. Там тепер прикипіла сорочка й шмаття мундиру—все в крові.

Заблищали ножиці в руках фельдшерів. Але не встигли вони гаразд ще зрізать закрівавлене шмаття, як вся перевьязочна сповнилась нестерпучим смородом. Лелечко! Брудні, непромиті рани загнились... гние живцем чоловік, як падло!

Дихать немає чим, треба б швидче на свіже повітря. Одначе, я не годен ворухнутись—прикипів на місці. Мов заворожений, дивлюсь пораненому просто в-вічі. А розум мій, на манір шашеля, точить болюча думка, що близько-недалеко вже той час, коли те, що світиться нині в очах босняка, святеє-святих людини—розум, погасне навіки.

. . . .

У Розадомбі манісінька православна церківця. Така маленька, немов квіточка. Мадяри ставили у ній коні, спалили ризи і всякі церковні причандали. На-додаток постріл з канону поцілив у баню церковці, прошив її наскрізь і один бік цілком покостричив.

Так і стоїть бідолашна церківця з покостриченим боком.

Під нею ми поховали босняка.

---

19 лютого 1915 р.

Нотую ще одну рисочку війни,—нотую без всякого освітлення, так як вона єсть сама по собі. Маю на увазі наказ VIII армії, оголошений межи військом начальником штабу XII арм. корпусу 6-го лютого 1915 року, № 1539. Ось текст наказу в перекладі на українську мову:

„№ 72672. Останніми часами до відому мого почали доходити нарікання на офицерів і класних чинів корпусних і армейських тилових інституцій, що вони поводяться зовсім не так, як того вимагає їхня гідність, і тим дискредітують значіння офицерства перед салдатами. Відживає не тільки піяцтво, категорично заборонене ще насампочатку війни, але й зловживання піятикою, офицери на підпитку зьявляються на вулицях з „женщинами", їздять з ними на казенних автомобілях, екипажах і т. и. Зло велике, передовсім через те, що відбувається воно перед очима салдатів і демора-

лізуюче впливає на останніх. Прошу вас найсамперед нагадать п.п. офицерам і класним чинам, що їх „долг“, присяга, що вони дали, обовьязують їх бути зразковим прикладом; потім вимагати від начальників, аби уважно пильнували за своїми підлеглими і тих офицерів і класних чинів, які не відповідатимуть своєму призначенню, карать безощадно, як найсуворіще“.

Ще про офицерів—але російською мовою, словами наказу (нач-ка санітарної управи VIII армії 1915 року № 6): мовляв, за що купив—за те й продаю.

„...Офицеры посылають много награбленныхъ вещей въ Россію, своимъ семьямъ. Посылаются экипажи, сервизы, даже цѣнная мебель. Какой позоръ, какая гадость! Все это идетъ черезъ Львовъ“.

---

1 березня 1915 р. Розадомб.

Одного разу наш Перевьязочний Відділ спинивсь на кілька день в містечку Риботиче. Це було ще в минулім 1914 році. Майже так, як по всій Галичині, осередок містечка купається в ароматі „гірких трав і прісного хліба“: захряс жидовою. Тут жидівські житла, блаватні гандлі і спиритусові шинки. По околицях містечка купчиться сельська людність, той об'єкт, над яким сини Ізраїля до-схочу випробовують свої ґешефтмахерські експеріменти.

Таке Риботиче.

Перед тим, як нам спинитись, Риботиче одного разу було вже звойоване російським військом. Але обставини одмінились, виникла необхідність зробити складний тактичний маневр. Російське військо було одсунуто назад, і Риботиче опинилось наново в руках австрійців. Правда, не довго вони тутеньки хазяйнували, — ми ото спинились у містечку перепочити після тієї біганини, що мала у своїй основі уперте переслідування австрійців, що втікали безоглядно в напрямі до Карпатського кряжу.

Живчик цікавости у мене ніколи не завмерав, завше кидався прискореним темпом. Не встиг відділ отаборитись гаразд, як слід розташуватись, облюбувати кватирю, а я вже подавсь вздовж містечка, почав придивлятись до особливостей місцевого життя, шукати цікавих, вартих уваги куточків. Екскурсія кінчилась досить несподівано. Я знайшов водоспад обіч містечка між камьяними скелями, такий славний, такий граціозний, що потім завше, доки стояли в містечку, ходив-любував з цієї водяної дзвінко-перлистої мережки.

Одного разу щось наверху зешелестіло. Звівши очі, я вглядів на скелі селянина,—там, де родиться граціозний водоспад. Чоловік держав у руках свіжо зрубаного кия і привітно до мене осміхався. Далі зліз до долу. Слово за словом, ми розговорились.

— Вірите,—казав чоловік: самому мені не йметься віри, що я живий, що стою тутка, розмовляю з вами.

— Як так?

— Ви—славьяне. І ми—славьяне. Рідна кров. Отож скоро прибуло ще першого разу до нас ваше військо, ми поставились до нього прихильно. Чи треба паші, чи вівса, дробини, худоби на-заріз,—продавали. Це спостерегли жиди, намотали собі на вуса. А одійшло ваше військо, прибули австрійці, — жиди й виказали на нас австріякам. Мовляв, ми, се-б-то наші селяне, братались, накладали з вашим військом, допомагали йому, не утрудняли, а полегкість робили його становищу. Лелечко, що коїлось тут! Багатьох селян замордували, почепили на бантинах австріяки... Я перехoвався у ген тих, що на скелі, хащах. Бачите?

Могло буть так, а могло буть і не так, як розповідав селянин. Сказано, язик без костей. Дуже легко селянин міг перегнути язика на бік брехні, вигадать оту небилицю, дурницю про жидів і австрійців, щоб... піддобритись до мене, розжалобить і примусить щедро розшморгнути грошового капшука.

Так я міркував, силоміць розбуркував у собі скептицизм, сам себе застерігав бути обережним. Одначе, вступаючи другим разом,—17 грудня 1914 р.,—у Дуклю, після такої ж саме історії, що віддала була на час до рук австрійців Риботиче,—я наново почув про підступну поведінку жидів. Почув од багатьох людей у далеко ширшім масштабі. Скептицизм мій захитався,

обережність почала зникати. Натомісць в души заворушилось питання: вірить?

Так, вірить! Глас народа—глас Божий. Жорстокість і підступність жидів нині також стверджено офиціяльно,—в телеґрамі командуючого VIII армією, оголошеній разом з наказом нач-ка штабу 12 арм. корпусу 22 лютого 1915 р., № 2289. На майбутні часи, зоставляючи ту, чи иншу завойовану місцевість, в цілях охорони людности од жидівських наклепів і жорстокости, повелено брати зміж жидів заложників по кілька чоловік. За кров селян, пролиту з вини жидів, заложники повинні відповідати власною кровью. Виясняючи, який шлях довів до подібної міри, командуючий армією пише, що міра ця „является вынужденнымъ результатомъ шести-мѣсячнаго долготерпѣнія и незыблемаго убѣжденія въ нелояльности и жестокости евреевъ къ мѣстному населенію“.

Рядки, які я навмисне зоставляю в первотворі, не перекладаючи на українську мову: щоб уникнути назавжди можливих думок і балачок про невідповідний переклад їх.

---

12 березня 1915 р.

В спеціяльній літературі є не мало вказівок, що війна, що засоби для винищення людьми людей, мають свої гуманні, народолюбні боки. Наприклад: кулі. За сучасної війни російською державою вживаються так звані гуманні кулі, на

взірець шпеника, загострені на переднім своїм кінці. Конуси. Австрійці оперують тупими, малогуманними кулями. Крім того, в австрійців прохоплюються кулі розривні, осуджені міжнародніми конференціями, цілком заборонені до вживання на війні, як антигуманні. За сім місяців сучасної війни ми, її учасники, остільки призвичаїли очі, що одразу, без жадного вагання, можемо сказать, кого з салдатів і якою саме кулею поранено.

Російський конус, загострена гуманна куля, впиваючись у тіло, майже непомітно, манісінькою дірочкою, на своїй путі дробить кості на кострицю і, вилітаючи з тіла, робить страшенні розриви мьяса. В долоню—дві завбільшки. З такими ж саме результатами бьє розривна куля. Ні більш, ні меньш. Що ж до тупих, напівгуманних австрійських куль, вони в дійсності найменьш страшні. Як упилась, так і вилетіла з тіла вузенькою дірочкою, крапелиночкою, зікратіщою на вильоті.

Отже виходить, конус доводиться рідним розривній кулі, як брат—сестрі. Це фактичний бік справи. Але, як сказано вище, конус по теорії, на цей раз сильніщій од фактів, вважається гуманним, недоторканність і добра слава конусу— забезпечені. Розривній кулі виголошено війну: відповідно наказу російського начальства, всякого австрійця, спійманого з розривними кулями, повинно розстрілювати. На таке розпорядження австрійці відповіли розпорядженням з свого боку. За одного австрійця, розстріляного за розривні

кулі, вони постановили розстрілювать двох полонених росіян.

Як видно з наказу III армії, 28 лютого 1915 р. № 228, верховний головнокомандуючий був звелів:

„За кожного невинно розстріляного нашого салдата, розстрілювать чотирьох австрійців,—у нас австрійських полоненних на це вистарчить".

---

29 березня 1915 р. Кісгомбас.

Рушили наперед, вглиб Угорщини, верстов за 10—12-ть—в Грибів, або, по новому мадярському названську—Кісгомбас. Мавши у свій час, до війни, двадцять пьять сімейств русинів, Кісгомбас нині лічить у собі всього пьять сімейств. Але й ті—дуже проблематичні, не семьї—обгризки якісь. Чи то боячись шпіонажу, чи просто потрібуючи робочих рук на ріжні військові потреби, мадяре останніми часами почали забірати з собою всіх мирних селян з тих сел, якими відходять їхні полки в-глиб Угорщини. Так було і в Кісгомбасі,—нині тут одну семью складає єдиний чоловік „ґазда",—його випадково поминуло те око мадярське, яке запримітило його жінку „ґаздиню" і приневолило її піти з військом; в инший семьї трапилось якраз навпаки—в полоні у мадяр опинивсь „ґазда"; ще в инший семьї на хазяйстві лишилась сама дівчинка: батька й матір її мадяре з собою погнали, а вона перехова-

лась, і т. и. Двадцять селянських осель, двадцять господарсько-економичних кубелечок стоять порожніми. Сумом віє од них на душу. Здебільшого стодоли порозкривані: солома з крівель пішла на покорм для військових коней, а крокви з латами голіють проти неба, як ребра. Хати—пустки. Одного разу сюди прилинули селяне „з тилу“: об'їдені і обібрані раніш за кісгомбасців, вони забрали все, що можна було забрати, і все, що знайшлось у покинутих оселях... Грабує знищений брат у знищеного брата—довела війна!

---

26 квітня 1915 р. Писарівці.

Праворуч од Кісгомбасу—останньої стоянки перевьязочного відділу, десь біля Горлиці, на сполученні X і XXIV корпусів, стався „прорив“. Російське військо вклякнуло перед натиском австро-германців, бойові лави мусіли розступитись. Рівняючи фронт, залагоджуючи „прориви“, рятуючи шляхи для вивозу військового майна за межі ворожого досягнення,—російське військо вдарило „отбой“, посунулось назад. Відділ рушив з Кісгомбасу 22 квітня. Ночували ми в Розадомбі, а ранком подались на Кістовас, на Габур. День змогла темна ніч, почались височенні гори і погані шляхи. Хоч з великим зусиллям, але перемогли всі труднації, не спали ні на волосок всю ніч, навіть не відпочили, а на ранок опинились в Габурі. Всі ми добре знаємо, що відпочинок і лю-

дям і коням конче необхідний, але ворог за плечима. Гаятись і вагатись нема коли,—їдемо на Яслисько. Поголоски про нашу безпорадність гудуть звідусіль, як дзвони. Обіч дороги—великі вогнища: російські інтенданти нищять провіант і фураж, позбавлені можливости вивезти, обрятувати цей дорогоцінний для війни скарб. Скарб, якого ми в часи тиші ледве не кландали і доставали завжди одну відповідь: запаси всі вичерпані. Одного з салдатів нагло вхопили корчі, а через півгодини бідолашний віддав богові душу. Страх холодною гадиною плазує по жилах, стукає в мізок: холєра?! Нехай і холєра,—ніколи робить досліди, вживать забезпечуючих заходів. Труп опинився в ямі, ледве притрушений землею—нема часу ховати, як слід. У Яслиську малесенький перепочинок,—рушили на Новотанець. Шляхи неможливі, гори неприступні. Скупчилось „обозів"— десятки тисяч хурманок. Валка ця простягається не меньше, як на шість верстов. Метушня. Справжня гуща з сирівцю. Другу ніч не спимо, люде як варені. Два дні і дві ночі коні в хомутах, без корму; два дні і дві ночі осідланий кінь підо мною.

Позад нас лопаються бомби, шрапнель і гранати. І ні краплі-цяти вони не страшні, навпаки дуже ефектні. Особливо вночі: як феєрверки своєрідної краси й сили. Тільки, дивлячись на них, робиться якось моторошно і тоскно на душі. Певне од свідомости того, що ці своєрідної краси

і сили феєрверки мають у своїй суті, в кінцевій цілі своїй, смерть і кров... дуже багато крови! Обіч казенних „обозів,“ посовується инший „обоз,“ прикрашений цивільними строями чоловіків, хлопаків, жіноцтва і дітей. То місцева людність, зібравши свій убогий скарб, нещасливу мізерію колишніх своїх господарств, утікає в наш бік перед приходом свого війська. На запитання, ці втікачі, з притиском на літері „о“, відповідають:— „До Росії мандруємо“. Не тільки салдати, офицерство гомонить:

— Видко, гарна цяця австрійське військо, коли свої ж люде від нього тікають, як од чуми! Знизують плечима і складають дифірамби австрійській людности за ймовірливість і прихильність до Росії, тим самим вихваляючи головним чином самих себе. Мандрівка людности з рідних осель, обтяженої котомками за плечима, з дітьми на руках, побіч злиденних хурманок, навантажених мізерними річами сельсько-господарського вжитку,— зьявище не нове. Минулий час сучасної кампанії показав, що виникає воно неминуче, мов кара Божа, скоро два ворожі табори наближаються один до одного. І, якою піцбійкою не підбите, воно само по собі, як таке, справляє важке враження. До такої міри важке, що—„не став би дивитись, хотів би забути“...

---

11 травня 1915 р. Малнів.

Сьогодня, на другий день Зелених Свят, я ходив слухати унїятську одправу. І була хвиля, що сльози застелили менї очі. Це сталося наприкінцї служби; перед престолом, при одчинених навстіж царських вратах, на колїнах став пан-отець; по церкві до одного клякнули навколюшки парахвіяне. Злившись в спільну семью, пан-отець і парахвіяне зачали пісню-молитву, журну, тремтячу, хапаючу за душу. Спочатку тричі проспівали проплакали: „Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!“ Потім роспочали куплєтами, або строфами:

— Од наглої смерти, молимо, Ісусе, спаси нас!

— Од насильства прикрого, молимо, Ісусе, спаси нас!

— Од війни спаси нас, Ісусе, молимо! І т. д.

Наприкінці:

— О, Ісусе! о, Ісусе! Ісусе, сину Марії, змилуйся над нами!

— О, Маріє! о Маріє! Святая мати Ісуса, зглянься на нас!

Здавалось, разом з словами пісні-молитви, молитвенники шматки серця одривали в безмежній роспуці. В крові цієї роспуки родилась, зростала думка, виринала і линула за журно-тремтячими згуками по городах і „весях“ Галичини, по оселях самих молитвенників. І линувши, натикалась на жах. Так, це ж їм, і без того вбогим галичанам, судилось взять на свої плечі нужденні, всю

вагу, весь страшний тягарь сучасної війни. Час од часу, день за днем, то одна, то друга з ворожих армій в ході боротьби витоптує їхні ниви, руйнує достатки, обьїдає все, що знаходиться в господарстві, а саме господарство палить. Як же тут не впадеш на коліна і з кровью в серці не звернешься в безмежній роспуці до єдиного заступника, єдиної поради й утіхи в часи лихоліття—неба:

— О, Ісусе! о, Ісусе! Ісусе, сину Марії, змилуйся над нами!..

---

15 липня 1915 р. Матов.

Зараз кружляє над нами непевний, зловісний птах—ворожий „фарман". Коли кружляє, треба сподіватись баталії, особливо упертої, особливо інтензивної. Хоч, мовити правду, бої за останні часи майже не стихали ніколи, вибухаючи то з більшим, то з меньшим завзяттям. Починаючи від 17 червня бьються все на однім місці, в околицях ріки Буг. Були моменти, австрійці просмикались трохи у наш бік; з свого боку й російське військо не раз тисло австрійців „на онь пол", за річку, геть далеко. Але поспіхи такі вважаються частковими, загальна справа стоїть, як стояла. Відповідно до бойових моментій, ми також рухаємось зі своїм відділом: один раз направо, другий—наліво, або крок наперед, крок назад. Нині стоїмо (другий день) на російській території. Державна кордонна межа дуже поламана, раз-у-раз клинцями

та зубцями вганяється коли не в Австрію, то навпаки. Наприклад, стоїмо ми зараз, як я сказав уже, на російській території, а поперід нас далеко вклинюється Австрія. Притулком нашим є гарненький панський будиночок. Жив тут якийсь пан Закревський і жив не погано, вважаючи на коштовні меблі в будинку, на численні картини, на роскішні квітники, на його комори, обори й стодоли—в економії. Гуркіт гармат примусив пана Закревського одцуратись всього добра, накивати пьятами на нагріте кубельце. Змандрував кудись. Ми мусіли сами порядкувать у панськім будинку: винесли коштовні меблі, а на паркетну підлогу настелили соломи і поклали закрівавлених поранених. Без сумніву, у панськім палаці колись лунала весела музика, тепер лунає журний стогін недобитих салдатів.

---

11 жовтня 1915 р. Довгошия.

...Мій візит в маєток місцевої княгині.

По доші, сльоті і лихій годині ходив я в маєток. Але на зважаючи на всі ці невигідні умови, на багно і холодну осінь, що немилосердно жорстокою десницею опанахала ризоньку зелену з княгининского парку, я був вражений роскошами, певніще—остатками, скалочками колишніх роскошів, блиска і шику гнізда ясновельможної. Просторий, чудової архитектури палац, з безліччю всіляких витівок, прикрас, вигод, ґаночків і під-

дашків, збудовано так, що він повинен милуватись на свій вигляд у дзеркалі води величезного ставка. На ставку жили лебеді білії. Милували око численні острівки-оазики, недбало роспорошені по широкім лоні срібної водяної поверхні; на острівках оазах — скульптура: стоять хитроумні, немов з тонкого мережева виткані, альтанки... Невблагана, руйнуюча „длань“ війни, — цього божевільного вандалу з вандалів,—торкнулась цієї краси: спустила воду з ставка, в намірі поласувати ситим свіжаком, викоханим виключно для княгининської кухні; „обезносила“ і „обезручила“ (футуризм?) скульптуру; вистріляла лебедів білих.... Нині, чалапаючи по замуляному днищі ставка, тужить по колишній красі єдиний лебідь, що якось уникнув смертельного свинцю; та воздушні гребельки, перекинуті з острівка на острівок, ваблять піти по них і подивитись на ті сліди варварства, якими так тяжко заплямовано артистичні альтанки—скульптурні вироби.

Іду в сад,—натомісць груш і яблунь журно дивляться на мене якісь деркачі, інваліди, з потрощеними гілками, з обгризеними кіньми стовбурами. Жива огорожа... з неї військом зроблена кошара для овець. Ось передо мною оранжерея—теплиця для чужосторонніх рослин. Зроду ще я не бачив таких роскішних, таких дивовижних, в такім великім числі представлених примірників флори гарячих тропиків. Застав салдатів—стоять під лапато-драбчастим, зеленомясистим шатром пальм,

обламують гілячки з них, скубуть волохатий мох на стовбурах і, регочучись, дивуються, на віщо вони здались панам отакі рослини, як ції пальми? Забачивши мене, „чудо-богатирі“ в суто-щирій шкурі мародерів слизнули крізь дірку в стіні теплиці, що пробила австрійська бомба.

---

1 січня 1916 р. Ревкауци.

Чотирі дні тому дивився на грандіозну артилерійську бійку. Бійка провадилась на великім займищі, верстов сорок впродовж фронту. Канонада не замовкала ні на одну хвилинку, і гуркіт остільки був дужий і гучний, що вуха закладало. Справжній „ураганный огонь“!

Я вибрав місцевість поперед далекосяжних гармат. Знаряди свистіли через голову, але не могли мені зашкодить, хіба випадково, з дурного шалу. Гарно було дивитись, як раз-у-раз над австрійськими окопами блискали вогники шрапнелі, зоставляючи замісць себе легенькі хмаринки білого диму, і падали бомби. То тут — то там, де впаде бомба, раптом вихоплюється з землі стовп пороху,—вихоплюється з такою скапливістю, як пущений водограй; поволі цей стовп роспилюється, прибірає чудових форм, блідне, і мляво тане. А натомість, в инших місцях, поруч, спереду, позаду—вже вихопились з землі і міняться і млють у повітрі нові, свіжі водограї чорного пороху...

---

24 лютого 1916 р.

Особлива властивість сучасної війни—воєнно-польова цензура. Розвинута до самих найширших меж, до максімума. Їдучи з одпуску, я мав своєю товаришкою „по купе“ жінку офицера, жінку — цензора воєнно-польової цензури. Такої морально-огидної, цінично-брудної особи мені досі не доводилось бачить, не доводилось зустрічать на віку своєму. Зовнішні прикмети: у руках примірник творів Гюї-де Мопасана. Не чита—смакує. І ось ця читачка призналась, хто вона. А потім, сміючись безжурно, цінично заявила; „Перечитывать чужія письма очень интересно. Ужасно много интереснаго пишутъ домой авторы писемъ.“ Я спитав, чи смашна людська кров?

---

26 лютого 1916 р.

Сьогодня роковини, великі роковини того, хто благав Господа, Творця нерукотворного світу:

...Дай жити, серцем жити,
І людей любити...

Треба справді мати в грудях серце, вщерть „добром налите“, щоб вимовять, проголосить таке бажання, цюю молитву. Бо люде здебільшого не варті доброго слова, яко „рід лживий і лукавий“. О, сучасна війна з особливою одвертістю, з нахабною безсоромністю показала, чого варті *люде.*

Читав сьогодня „своєрідну“ літературу,—перемагаючи себе, прочитав од дошки до дошки.

Невідомий автор оповідає про милосердну сестру Є. А. Гиренкову, ґеорґієвського кавалєра, — за віщо вона „удостоєна“. Пані Гиренкова, з уст якої складено оповідання, хвалиться:

....„Я завжди поривалась на передові позиції, щоб подавать можливу запомогу нашим воякам саме там, де одбувається бій. І невимовно зраділа, коли моє бажання справдилось. У моїм роспорядженні було кілька санітарів і кілька автомобілів. На просторі, де грядом сипались ворожі кулі і з тріском лопались знаряди, я, як уміла, похапцем перевязувала поранених і одсилала їх до автомобілів, щоб по можливости вихопить поранених з обсягу вогню“. (Журналъ „Война“ 1915 г., № 21).

Щось воно тут не так. Автомобілі і позиція — дві речі, що цілком виключають одна другу. „А все ж таки п. Гиренкова дістала Ґеоргія. За віщо“?

Я бачив її фотоґрафію — молода особа і не дуже Богом обзичена на вроду. Всі данні, щоб.....

У другім місці горе-писака „Вєді“ (з „Бірж. Вєд.“), вихваляючи сестер, написав:

....„Частенько лазаретная прислуга не въ силахъ справиться въ уходѣ за ранеными и *волей-неволей сестры милосердія, забывъ брезгливость и не взирая на опасность зараженія, исполняютъ самыя черныя работы въ лазаретѣ*“.

Навмисне підкреслив де-які рядки: подумаєш, який жаль, що завдяки невправці лазаретної прислуги, чомусь „обреченної“ на „опасность зараженія“, сестрам не завжди можна бити байдики, ка-

таючись на автомобілях з не зовсім тверезим офицерством!

Ще кілька рядків з того ж автора:

....„При утренней молитвѣ и раздачѣ пищи всѣ сестры налицо, онѣ помагають тяжело раненымъ пить чай, даже кладутъ кусочки хлѣба въ ротъ такимъ, у которыхъ обѣ руки поражены“.

На погляд д. „Веді“—це геройство. Йолопе Божий, для чого тоді істнує інститут сестер? Невже для того, щоб умірали з голоду в їх присутности „пораженные въ обѣ руки“ вояки? Так виходить.

---

26 липня 1916 р. Гостов.

Оглядав шанці, звідки прогнали австрійців 25 липня. Шанці добрячі... на взірець маленької фортеці. Загороженi трьома смугами колючого дроту, рядків по вісім в кожній смузі. Паколи деревляні, всуміж з залізними, крученими; останні—на шрубах—глибоко закручені в землю—конячка не витягне. В шанцях лежить багато не використаних ручних бомб, сила патронів, кирко-мотиги, просто сокири, казанки. І трупи, обьюшені чорною, липкою кровью. В ріжних позах. Де котрі обгоріли, справжній шашлик з людського мяса. Вздовж шанців, як гієни хижі, порпають місцеві селяне. Роспужені бойовиськом по всіх усюдах, вони потроху повертаються до рідних осель і, розуміється, нічого не знаходять з кинутого добра і майна. Вікна, двері—забрато до шанців, городи

витоптано, хліб на полі витолочено, збито. В смертельнім одчаю і злобі незміримій, ринуть до шанців, порпають в руїнах і забірають все, на що натрапить око. Навіть трупи, крріваві трупи, роздягають на-голо.....

---

18 падолиста 1916 р. Зелена (Карпати).

Вчора особливо диміли гори: падав сніг. Чудно якось: на горах сніг, а в долині хлюща. Оглядаєш в бінокль всі верховини, всі косогори, які стоять на видноколі, і не можеш одвести очей. Підніжжя гір, обполоскані кришталевими хвилями Бистриці, зеленіють свіжим, молодим коліром весни; вище по косогорах, починаючи з ніжних, ледве помітних тонів, все гуще, буйніще, все крапчастіще бризкає по рослинах золото мелянхолійної осени. Ще вище, на непомітній межі золота й снігу, барви раз-у-раз міняться і осітлені звідкись невидимим сонцем, нагадують роскішний серпантин. Нарешті верховини гір, маківки, вистелені певною товщею снігу, виглядають непорочною чистотою і безгрішною непорочністю. Справжні турецькі падишахи, завинуті в тюрбани! Стрімкі сосни на узбіччях гір мило, кокетливо закучерявіли: темнозеленим з білим. Як панянки в пишних боа.

Втішна для ока, яка ти, моя картино, важка і гірка в дійсности! У нашім перевязочнім відділі стогнуть салдати з обмороженими руками й ногами.

З окопів.

6-го липня 1917 р. Татаров.

....Поїзд біг на позицію і на хвості своєму здавалось волік ніч. Воно й зрозуміло: додержуючи великої обережности, щоб не потрапити під певні ворожі вистріли, поїзд міг підкотитись до передових шанців (окопів) тільки смерком.

Темрява швидко спадала на землю, громадячись по карпатських долинах, залягаючи по ріжних проваллях і закапелках чорною гущою. Гори одмінялись, губили шорсткість, нерівність косогорів, контури їхні окреслювались бездоганно-правильними, рівними, мягкими рисами. Тілько небо ще ясне, освітлене останнім тремтючим світом потухаючого дня. Нараз до стриманого гуркоту поїзда прилучивсь характерний клекіт. Летів аероплан.

З долини, з чорної гущі мороку, виразно було видно на тлі ясного неба, як аероплан, майже припадаючи до найвищих гірських верховин, прямував за межу російських шанців вподовж залізничої колії. Оцно з дзох: або наш орел видерся якось з ворожих пазурів і гониться до рідного гнізда, або якийсь божевільний ворог керує летючою машиною. Нормально ще не було випадку, щоб бойова розвідка провадилась такою пізньою добою. Тим часом аероплан, розминувшись по хорошому з поїздом, опинивсь над базою резервів; на нім задріботів кулемет. Ну, це вже не жарти,—у відповідь на дріботіння кулемету, свиснули в повітря тисячі куль. Аероплан

здрігнувсь і швидко почав знижуватись, поранений смертельно.

Літунів—офицера і салдата, германців по походженню, забрали в полон. Вияснилось, що це був новий „маньовр“, що германці-літуни навмисне полетіли „на роботу“ пізньою добою, сподіваючись тим самим ошукати нашу варту і безкарно накоїть нам великого шелесту. Але не так сталось, як ждалось!

Аероплан „товариші“ спалили.

---

10 *липня* 1917 *р. Микулічин.*

....Здвиг роспочавсь сьогодня вранці. Без зайвої метушні, урівноважені, розуміючи дійсну правду моменту, повернули салдати з Карпат. Зоставили ті місця, за котрі пролилось багато людської крови, де вистрадать довелось стільки мук од климатичних умовин, де верховини і косогори гір, а також долини, рясно захрясли убогими хрестами на численних могилах, загинувших вояків.—Догрались, вільні громадяне!—бризькає іронія зміж салдат. Ясно, що й на сей раз справдилась відома приказка: огляділись, як страшний грім грюкнув. Під час одходу, були поодинокі провокаційні виступи, вся ціль котрих—наполохати салдатів, піднять розгордіяш, безладдя в лавах війська. Наприклад, шпарко гонить по шляху самокатка, правує нею особа в окулярах—консервах, в кашкеті з величезним козирком, з під якого

ледве витикається кінчик носа,—і, стріваючись з військом, ця особа голосно вигукує всякі страхіття про безпорадне становище росіян на ріжних частинах фронту. Але тверезий розум бере гору, —навздогін самокатці летять грізні назвиська провокатора, ленинського прислужника, після чого особі в окулярах—консервах, в кашкеті з великим козирком, доводиться утікать, яко мога, щоб не походила по спині рушниця.

---

13 липня 1917 *р.*

....Проміж військом шепіт. Один другому салдати переказують про ті рішучі, суворі, діктаторські, противні принціпам „свободи“ заходи, яких уживає тимчасовий уряд—„правительство спасенія“—для приборкання анархії. Заходи визнаються правильними, ні єдиного голосу не чуть супроти уряду. Можливо, що почуття порядку і патріотизму, почуття солідарности з урядом прокинулось у багатьох салдат в прямій залежності від почуття відповідальности за свої вчинки; можливо, що гадюка сховала жало примусово. Але завдання автора—завести до щоденника тільки факти, як вони стоять з‘окола, не беручись ні до тактичної, ні до психічної оцінки цих фактів.

---

16 *липня* 1917 *р.*

....Прибувають маршеві роти з тилу. Багато. Досі так було, що маршеві роти у великім числі садовились тільки у ваґони на першій станції. Дорогою вони танули, як віск на сонці, а до фронту доходив всього один „товариш“—той, що ніс червону корогву з заповідями революції. В штабі полка цей „єдиний“ ставив корогву, а сам тако-ж „роставав“, як віск. Тепер навпаки—червоних корогов не видно, зате людей рясно. Часи одміняються!

---

16 *жовтня* 1917 *р. Молниця.*

Пишу в надзвичайній обстанові. Зараз ніч. По всім селі палахкотять величезні зорі—огнища. Тини, дрібні оселі, ворота, всяке дерево—все пожирає вогонь. Розбещені салдатські ватаги справляють бенкет, святкують часи своєї ганьби, власного сорому...

Де-які комісари,—скажемо північного фронту Войтінський, запевняють, що нині помічається перелом в настрої салдат, прокидається розуміння необхідности напружити всі сили для спасення країни. Рішуче не розумію, навіщо вимовляються і широко розголошуються телеґрафним аґентством оті одверто-тенденційні слова про „перелом“, коли дійсність стоїть дуже далеко від подібних тверджень?! Справжня дійсність „без румян і беліл“, не присмачена жадними спеціями—

ось вона: вже третій день як 127 п. Путивльський полк одмовився виконать бойове завдання: зрікся стати на позицію. Вчинив своєрідний страйк, виставивши економичні домагання: 1) поліпшить харчі і 2) видать нові чоботи. Домагання—нікчемна причіпка: глянути на салдат—не видно, щоб не доїдали: свіжі, здорові; чоботи, одежа—все справне, як годиться. Виходить, причини „страйку“ полягають в иншій плоскости, являються продуктом підупаду почуття обов'язку, прямим наслідком тієї здеморалізованости і втоми серед салдат, що характеризується коротеньким: „не хочу!“

Сьогодня третій день, як всі офицери полку, до командіра включно, панькаються з салдатами: умовляють, присоглашають, нагадують про „долг“. Даремна праця! Салдатам весело живеться і без „долга“,—по всім селі палахкотять величезні—вогнища. Тини, дрібні оселі, ворота, всяке дерево, все пожирає вогонь. Розбещені ватаги салдат,—ці розхрістані харцизи наших днів, нишпорять по всім селі, крадуть, грабують, беруть все, на віщо натраплять. Гуси, качки, курі, підсвинки, навіть телята, украдені в селян, киплять у казанах над вогнищами. Зміж ватаг в ріжних місцях дринчать московські мотиви „гармошки“, лунають—нігде правди діти!—мелодії українських пісень. Гамір і шум сповняють повітря, творячи якесь одворотне враження. Тільки час од часу, як скрик смертельно пораненого птаха, повний глибокого одчаю,

„благання і мук“,—в гамір і шум розперізаного гульбища, різким дісонансом вклинюється окремий згук.

Згук належить місцевій людности, тубольцям, видавлений з серця, з глибини душі плюндрацією, лютим нищенням їхнього добра—салдатами.

---

7 грудня 1917 *р. Румунський фронт.*

Одбувається „демократизація“ армії,—на цей раз, здається рішуче і безповоротно. Багато дивізій, переводячи в життя принціп виборности, замісць бувших командирів, поставили салдат; на посадах командирів дивізійних „обозів“—опинились єфрейтори. Офицерство—щасливіще,—вибрано писарями до канцелярії, а решту призначено опоряжать асенізатори.

Єсть балачка „демократизувать“ і ввесь медичний персонал,—для цієї потреби, певне, будуть мобілізовані шептухи і костоправи.

Рівночасно з переміною „командного складу“, „демократизується“ зовнішній вигляд вояків. Дужий фізичною силою „Мус“ нишпорить по військових таборах—зрізує металеві ґудзики, силоміць зриває погони. Ця „операція“ „демократизації“ однаково не минає ні офицерів, ні салдат. У кого міцні нерви—перебуває „операцію“ безболізно, нервові-ж люде обовязково іритуються, сціплюють кулаки, особливо коли з погоном одривається шмат неоцінимого тепер кожуха... Логич-

но і натурально, що в багатьох фронтовиків пропала цілком охота далі залишатись на фронті.

Але „Мус“ запобігає і в дальшім разі, поставивши відповідні варти на станціях залізниць. Навіть дійсно хворих фронтовиків повертають з дороги: не опоряженими, бачите, зостануться асенізатори.

Польові казначейства „демократизувались“ в свою чергу. Будучи ранійш великими капиталістами, товсто-сумами,—казначейства нині спорожніли, і 1-го грудня всім військовим казначействам, замісць грошей, показали демократичну дулю. Тут і всесильний „Мус“ виявився безсилим. В результаті ріжних комбінацій офицерство дістало плату книжками ощадної каси; салдатам виплачено жалування зо всяких вишкребків. Ну, а набрязку 20-го грудня—що тоді буде?!

В однім фронт не послідовний, перебірчивий, навіть примхуватий. Це в їжі. На рибу, на олію—дивитись не хоче. Подавай обовязково свіжу яловичину і коровяче масло.

Риса далеко не демократична.

От і все.

(*З Російсько Японської війни*).

Звертало з пів-дня.

Лікарь Харбінського „сводного“ шпиталю, Келлер, швидко вбіг в довгий шпиталевий барак, повний поранених салдатів. Непоказний, низькорослий, чорнявий, він нишпорливо майнув проміж численними ліжками поранених, щось записуючи олівцем на зібганому в лівій руці паперові.

— Мулач, підеш до „слабосилої команди“. Лаштуйся,—миркнув на ходу лікарь, пораненому, що встав йому на зустріч, з виду татаринові, років 37,— миркнув і пішов далі, вимовляючи стеменне такіж слова подекуди иншим салдатам.

Мулач вперше чув слово „слабосила команда“, він не знав, що воно таке є, та й взагалі не второпав, що йому казав лікарь. Питаючи поглядом, поранений озирнув барак. Багатенько салдатів, вставши з ліжок, метушились; де які одягалися, тихо стогнучи. За троє ліжок оден тяжко поранений силкувався перевернутися на другий бік,

але даремне,—сили йому бракувало, пособити ж не було кому; зо всіх боків лежали не кращі за його, а милосердна сестра цілком була захоплена балачкою з лікарем в самісенькому кутку барака. Розмова, певне, була дуже смішна, бо сестра раз-у-раз заходилася реготом, аж котилася, і те голосне, сите, безпешне кехкання її заглушало безпорадний стогін недобитого салдата.

— Що мені казав лікарь? Яка там „слабосила команда“, ти не знаєш?—звернувся Мулач до свого сусіди.

— Команда... слабосила команда—це пункт, збо-рище, до якого з шпиталів посилають салдатів, що почали вичунювати, спорожняючи в бараках місця для нових, недавно поранених на війні... Там уже в тій „слабосилій команді“, мовляв, видужують зовсім салдати і їх гонять битися знову,—відповів сусід.

— Так я-ж ще зовсім недужий, мені не можна...

— То вже лікарь знає,—перепинив сусід Мулача.—Іди мерщій до канцелярії, щоб не спізнився; туди пішли, вважай, що вже всі виписані з тобою,—додав порацливо він.

— Поражуся з лікарем,—подумав Мулач. Хапцем напнув на опашки шинельчину, взув черевики і пішов до канцелярії.

В канцелярії був натовп „слабосилих“. В одного на перев'язі теліпалася рука, в другого була прострелена нога і він сперався на милицю, в де-яких поодбивані були вуха, порозривані що-

ки, пронизані кулями животи, груди. Взагалі це були сухі, худі та бліді обличчя, з запалими глибоко очима. Їм писарі писали іменний список.

Мулач присусідився до гурту, сказав своє ім'я, далі глянув навкруги,—думалося, бач, наглядіти лікаря, поговорити про свою неміч з ним. Лікаря на було. Хотів тоді Мулач вернутись до бараку, але і йому і всім иншим слабосилим сказали в канцелярії дожидатись чогось.

Минуло, мабуть, більше години. Мулач ледве вже здужав стояти на ногах.

Аж ось двері рипнули—прибуло якесь заспане „начальство", взяло список і розпочало кожного „слабосилого" накликати на ім'я.

— Ну, реб'ята, не розбігатись, зараз підете до „слабосилої команди",—гукнуло начальство, скінчивши перекличку.

— Я ходити не в силі,—приступив Мулач.

— Ще там вигадуй! Підеш...—Багацько вас таких... А йти не можеш—на те підвода єсть... Підводу подать!—покомандувало начальство.

Приїхала підвода.

— Садовись, татарська пико!—кричить начальство на Мулача, сердито вже.

— Батечку, ваше високоблагородіе, помилуйте! Я поранений п'ятьма кулями в живіт і в поясницю. Від жодного руху в середині болить нестерпуче, ніби ножем крає. Не можу ні йти, ні їхати. Зоставте ще трохи в шпиталі, змилосердіться,—став благати Мулач. А в очах сльози.

— Не варнякай, садовись,—грізно одказало начальство. Воно, бачте, поспішало до кумпанії „стукати“ *), і виряжання поранених гаїло його.

Мулач сів. Підвода рушила...

Між містом „Харбін“ і харьбінськими шпиталями, розташованими в урочищі „Мілеровські казарми“, тягнеться велика долина; ширина її—дві верстви; та не соковита паша на ній оксамитом стелеться, буяє на ній непролазний бур'ян, реп'яхи, та широколисті лопухи. В дощову добу долина вся поймається водою. Тоді годі заходжуватись достатись від шпиталів до міста: дорога по долині рocквашується в якесь невилазне, ґлеювате багнисько під саме черево коняці. Підводи грузнуть, люде в'язнуть в болоті. А як вигодиниться, як протряхне опісля дощу—новий клопіт: по розгруженій та струбулькуватій дорозі хоч не їдь підводою, печінки витрясе...

Сією долиною, після недавнього дощу, лежала дорога „слабосилим“.

Піші сяк-так ще плентались. Але Мулачеві було лишенько. Підвода — „воєнна двуколка“,— трясла, підкидала. Ось яма — струкг! У Мулача все здвигнулося в животі і разом там ніби три ножі різонуло. А тут небавом грудка, знов — струкг!—ще гірше різонуло і в животі, і в грудях,

*) Стукавка—гра в карти.

в віччю пожовтіло... Струкг! — щось підкотилося до горла пораненого, заткнуло його. Мулач кашлянув—кров полилася з горла.

— Стій, —застогнав Мулач візникові,—я злізу, пішки як-небудь плестимусь.

Зліз додолу. Але ноги тремтіли, не несли, згиналися,—занадто сам був слабий. Силкуючись, напружуючи останні сили, Мулач потупцяв за гуртом. Куди вже там тупцяти!—що ступінь, то гурт все далі, а він все зостається...

Вечоріло. Небо облягли чорні хмари,—зрідка став накрапати дощ.

II.

Смерть, страшна Смерть замислила побенкетувати. Вона знала, що люде, вславивши себе культурними, цивілізованими, не одкинулись від хижацьких нахилів, не втратили звірячих інстинктів; їй відома була їхня зажерливість, ненатла, страмна. І раптом на Далекий Схід пороснули озвірені люде, узброєні та знаряжені здобутками культури, вигадками науки: рушницями, шаблюками, ратищами, кулями, гарматами, пекельними машинами, порохом, динамітом, лідітом. Людьми сими захрясла вся південна країна Манчжурії, курці клюнути нігде.

Смерть сміливо підняла свою косу, дала гасло.

...Смерть! — співуче дзикнула куля:

...Смерть! — ревнула гармата.

...Смерть! — гадиною засичала, лопаючись, бомба.

...Смерть! — дзенькнула шабля.

...Смерть!—брязкнуло ратище.

І разом з ними, звідусіль, мов хвилі бурхливого моря, все, що єсть на світі, вимовляло, співало, голосило, пищало, кричало, репетувало, скреготіло: Смерть! Смерть!! Смерть!!!

Застогнав грім зброї, здвигнулася земля, несвіцькі скрики мук, болі сконання сповнили повітря: *люде били людей.*

Але ввесь отой безоглядний, тисячоголосий, страшний галас, посідав регіт Смерти. Черства як камінь, немилосердна як кат, хижа як гієна, прудка, як сама думка, Смерть знай шугала з Ляояна до Дального, звідти понад Ялу, не спускала з ока Порт-Артура, кружила над мор°м, — і скрізь, як підбиті серпом колосся добірної пшениці, падали мертвими люде, збавлялось життя молоде. А Смерть не вгавала, упиваючись людською кров'ю: вона сипала густим грядом смертельні кулі на людей, щедро роскидала між ними черепки з гранат, копала під людьми підкопи і, з запомогою динаміту, одсилала їх гуляти під хмари, ставила капкани... Наслідком було одно: кров і несвіцькі скрики— несвіцькі скрики і кров, перемішані з безперестанною луною смертоносної зброї: Смергь! Смерть!! Смерть!!!

І Смерть реготалася, дивлячись, як люде вбивали, кришили самих себе; пекельним реготом реготалася Смерть над нікчемністю людей, над нікчемністю людських „славетних" ідей, голосних

щоденних репетів: про братерство, рівність, безкорисність, гуманність і т. и., та ще гірше, ще ширше давала собі волю. Сім місяців уже не стихають гармати, свистять кулі, брязчить зброя, руйнує динаміт; сім місяців ллється людська кров; сім місяців корчяться люде в передсмертних сконаннях, а Смерть не вгаває. Заглядає в найдальші куточки залитої кров‘ю країни, не спускає з ока навіть шпиталів, де гояться, вичунюючи, недоїдки війни—недобитки салдати.

Зараз осоружна, холодна, жорстка, немилосердна Смерть зближається до пристановища „недобитків“—Харбіна... ось вже шугає над їм.—Що воно таке?

Дощ сипле на землю, пізня доба кутає все своєю чорною запаскою, але Смерть назорила на долині, близько міста, в бур‘яні чоловіка.

Напнувши на голову шинелю, звязавши до купи будкою верхи високого бур‘яну, він лежав під таким захистом і тихо стогнав.

— Єсть!—усміхнулась зловісно Смерть,—і зверху, з усієї сили шугнула вниз і стукнула свою жертву по голові незважливою рукою, отак, достоту, як б‘є орел зайця.

Чоловік застогнав, кинувсь, зиркнув безпорадно і нестямно довкола. На чолі відбилися в нього благання рятунку, роспука...

А Смерть стусонула вже другий раз, ще міцніш.

Бідоласі забило памороки. Ошоломонілий, він приплюск важко до землі мов гнітом пригнічений. Губи прийшлися до вохкого листа лопухового. Се освіжило, вернуло до тями мученика. Він поцілував якось вдячно листка, почав зводить до його руку.

— Дру...жина... ді...діточки... прощ...

Розлютована живучістю жертви, Смерть розігналася і осатаніло вдарила в третій раз по голові конаючаго—на скілько здужала. Чоловік змовк на пів слові, тріпнувсь, зітхнув і — виправився...

Дощ плакав по мертвому.

III.

— Йо-йо-о!—якимсь горляним, диким, немов силуваним, довгим звуком поганяв Китай кошлату кобильчину погожим ранком другого дня по грязкій дорозі від знайомої долини до міста. Присадкуватий, чорний як халява, засмальцьований, одягнений в синю „півспідницю“ та кундугунку з надміру довгими рукавами, що нагадували крила підбитої гуски, Китай сей повагом ступав побіч двохколесої тарадайки, „гарби“ по їхньому, і підганяв запряжену в неї невелику, але жилаву кобильчину безперестанним горляним, диким, немов силуваним, довгим звуком: Й-о-о!

На гарбі лежала сумна поклажа: неживий салдат. Мокрий як хлющ, посинілий, без шинелі, босий, задубілий лежав навзнак мрець на трясь-

кій „гарбі“. Одна рука його була притиснута до грудей, друга простягнена вподовш тіла і сціплена в кулак. В кулаці зеленів забганий лопуховий листок.

Червоне, холодне, мов елєктрична куля — сонце вже височенько підбилося. Дорогою безперестанно йшли люде. Стрінувши сумний поїзд, вони минали його мовчки, перехрестившись тілько, а то-й так. Але находилися й цікаві:

— Гей, ходя! А де се ти мерця запопав і кудою його провадиш?—питали вони.

Та на такі запитки Китай відповідав все одно.

— Моя лай цзао-ці ге-цао. Мая шібко кань-цзянь пу-шанго: мало-мало капітан ломайло - контрамі єсть. Моя везі ю показал шібко капітан штабу..... Шанго?!

Ця мішанина китайської мови з російською, значила ось що: я прийшов ранком косить траву. Я небавом вглядів недобру справу: мертвого, нежи вого салдата. Я везу його показать начальнику штаба... Добре?!

Китай оскирявся, пильно оглядаючи допитчиків, своїми вставляними навкоси очима. Хитрий Китай дознававсь, чи не відгадують брехні його. Він, дійсно, надибав ранком мертвого Мулача, вийшовши вкосити бур‘яну на долину. Але надибавши, він насамперед сцуприкував з нього черевики, роздяг з шинелі, забрав все собі, а потім вже поклав мерця на гарбу і повіз до Окружного Штабу сумну найду, рахуючи на нагороду.

Та задаремно китай непокоївся: хто стане дізнаватись правди про одного салдата в морі людської крові і горах людських трупів?!

От тільки писареві Харбінського сводного шпиталю припадала робота. В шпиталь донесли, що вчора, як прийшла „слабосильна команда,“ то не долічилися Мулача. Треба було давати цьому раду.

Не довго ламав голову писарь: діло привичне. Він за три хвилі змайстрував ось яку „бомагу“:

„Въ Окружный Штабъ Военно-Окружныхъ Управленій Маньчжурской Арміи. Рапортъ. Рядовой Дагестанскаго полка Шехтманъ Мулачъ при слѣдованіи 5 сентября въ числѣ 45 больныхъ въ 4 Слабосильную команду при посыльномъ отъ команды, будучи на лѣвомъ флангѣ, незамѣтно отсталъ и отлучился отъ команды. По справкѣ во всѣхъ слабосильныхъ командахъ, госпиталяхъ г. Харбина и Управленіи Этапного Коменданта, Мулача нигдѣ не оказалось. 6 сентября 1904 г. № 589“.

От і все.

„Христолюбивий воїн“.

(*З російсько-японської війни*).

Осінь.

Тихо та сумно в покійницькому полотняному наметі побіч Харбинських „зводних шпиталів“. Ні рідної неньки, ні вірної дружини, ні сестриці-жалібниці не видко тут, хоч мерці в наметі не переводяться. Одхилились двері—в намет вступив, з цебром літепла в руці, п'яний-п'янезний, навмисне приставлений, салдат, щоб опорядить „на той світ“ тільки що сконавшого військівця.

— Х-га, голубець, здоров був!—обізвавсь салдат до мертвого. Тушки-тутушки, потягаєшся та вилежуєшся?... Ліньки справляєш?... Ось я тебе одволожу—сполосну трохи з цього ось цебра, що несу, мій ти...

І привіт вивершився такою цінічною, сороміцькою, гидкою, салдацькою лайкою, від котрої порядний, статечний чоловік чхнув-би, ще й не раз.

Але зараз ніхто не чхнув. Довгі бараки військових шпиталів, побіч намету, байдуже гналися

вподовж скілько-видною стайкою, надуті як сичі, повним-повні „христолюбивих воїнів“, скалічених в бою. А сиза кушка—ніс п'яного салдафона, що привітав так приязно мерця-війсківця, певне був призвичаєний ще й не до такої гидкої понюшки.

Зате лайку підхопив осінній маньчжурський, злий як оса, гострий як бритва, вітер-белебень, безладно крутнув нею в покійницькому наметі, брудом її хльоснув об стіни. Пручаючись, лайка ринулась догори, на бігу зневажливо поцілувала убогого хреста зверх намету, та й повіялася непутяще на очерети та на болота.

Небіжчика лайка не насмілилася черкнутись, не зважилася осквернити...

Не завадила-б лайка мертвому, хоч-би й черкнулась його: був се вже не чоловік—був труп. Бездушний, висхлий на сухарь, худий як скіпка, лежав труп горілиць на дерев'яному, грубому столі, посеред тісного намету. Ноги-кістки, обтягнені жовтою, цупкою шкірою, дебеліли з усієї сили впростяж, мов вила; живіт запав, присох до спини; груди з рельєфно визначеними ребрами, продірявлені в кількох місцинах кулями, ніби проточені червоточиною, пьялися догори, мов натягуючи повітря в себе для важкого зітхання; на грудях лежала скандзюблена, синя як калія, одним-одна рука,—замісць другої руки стирчала свіжа кукса. Шия немов мотузка, лице з жовта бліде, ніс загострився, а очі, напів заплющені, були реальною відповіддю на вірш Пушкіна:

Окна мѣломъ забѣлены,
Хозяйки дома нѣтъ...

Три застібки від дверей намету—на мотузках три цурки, завбільшки з голуб'яче яйце,—безугавно мотлялися на вітрові і в'їдливо, мов довбешками, голосно стукали мерця по лобі: тра-тра-тра, тра-та, от як стукають стукали в млинкові підчас нерівного вітру.

Живому салдатові, що прибув у намет, байдуже було до цурок. Не зважаючи на них, він приступив до столу.

— Ке, лишень, мені свою подорожню на той світ,—мов до живого, звернувся салдат до мерця. І, нагнувшись, почав одвязувати обвинутого кругом руки трупа маленького папірця. Папірець цей примотувавсь до кожного мерця в шпитальовому бараці, на знак того, хто саме помер.

„Рядовий 124 пішого вороніжського полку, Олексій Готлевський, селянин з Поділля, православний, 25 років, жонатий“,—стояло на папірцеві.

— Х-ге... Готлевський... Олексій Готлевський... жонатий...—вимовляв, передихаючи, салдат, читаючи папірця, мов йому дивно було, як таки простертий перед очима труп міг мати ймення, та ще й Олексія, а прізвище—Готлевський, ще й бути жонатим.—Еге-ж, говорив він далі: я... теж рядовий... Рет... Степан Андрієвич Ретньов..., не жонатий, але...

В цю саме хвилину Ретньов запримітив на шиї в трупа, поруч з мосяньжовим хрестиком, маленького капшучка. Щоб-це ж воно могло бути?—подумав Ретньов, длубнув у капшучок і добув звідти... старанно зобганого листа.

„Серденько Олексію, дружина моя люба!—стояло в листі. Посилаю тобі щирого і низенького, до землі, поклона. Кланяються тобі також діточки: Василько й Степанидка. Чи довго оте нещастя—війна буде? Чи скоро тебе пустять до-дому? Хапайся, голубчику, додомоньку, бо горе тут без тебе коїться: тини біля дворища хиляться, стріха на хаті і на хлівці осовується, теличка-єдиначка наша без паші звелась, ребра крізь облізлу шкуру пнуться... Зруйновано наше кубелечко, запомоги нізвідки немає, поденного мого заробітку хоч би на харч дітонькам та самій вистарчило. Як-би свого поля хоч борозна була, можна-б хоч заставовити кому за гроші, поки ти вернешся... І де ця війна взялась? І кому вона потрібна? І на віщо вона? Недавнечко пан-отець у церкві вичитував, що воюють „за віру, царя й отечество“, взивав салдатів—„Христолюбивими воїнами“. Що це воно таке—я толку в голові не приберу? „Христолюбивий воїн“—це ніби-б то Христос, виходить. Ну, а за яку-ж віру, або отечество ти воюєш, не знаю? Може за тамошні, за китайські?... Степанидка все питається, чи скоро татко прибуде? Худа-худа наша донечка, мов воскова. Чи воно од картоплі, що нею ми тільки

й живимось, чи... чи вона посиротить нас хоче... Не приведи, Боже, ще цього нещастя“.

Час майже вивітрив з голови Ретньова хміль. Проте він читав листа якось хитаючись увесь, немов без краю пьянезний, а коли, скінчивши читання, підвів голову--його не можна було пізнати. Безтямним поглядом дивились впростяж пригаслі очі Ретньова, болісно кривились губи, а на лиці відбивалась така глибока туга, така безнадійність, така прикрість, такий сум, така покірливість перед чимсь невблаганним, перемішана з одчаєм, з жахом,—яких неспроміжно росказати людським язиком, неможна написати ні жадним пером. Подивився довкола—і голова його важко схилилась до грудей. Задум опанував салдата.

Одна по одній роїлись думки в голові Ретньова, виринали затамовані горілкою згадки. Найсамперед згадалась позиція, куди його, нагло одірвавши од рідного дому, приставлено спочатку. Страшними, живими рядами повстали в уяві фортеці, редути, люнети, ложементи, вовчі ями, колючий дріт, фуґаси, камнеметалки. Салдати, салдати й салдати,—куди глянь. Великою крівавою плямою здається сонце, повите, мов хмарою, пороховим димом... Мокре від людської крови, від мозку людського, з божевільними очима, метушиться військо між купами трупів: стріляє, падає і вивершує собою кріваві гори... Мріють аж мигтять, червоні хрести лікарського та санітарного персоналу... Ось його, Степана, ранено... він довго

гоївсь, а скоро став на ноги—призначили порать мерців... Незабаром ось і на позицію знову поженуть і... напевне, не далеко той час, що й його хтось опорядить на той світ...

Врешті думки спинились на мерцеві Готлевському, на його безталанній сем'ї... І жаль, дуже жаль стало молодого життя небіжчика, нагло, живосилом збавленого, зламаного, ні-за-що ні-про-що. І прикро і досадно зробилось на людей— на живих, розумних людей,—що затіяли безглуздя — свідоме, узаконене вбивство людей— людьми.

Але нараз Ретньов кинувсь, стріпнувсь, виправився.

— Взивають мене пьяницею,—вимовив він сам до себе. Здобра я розпився?! Та же-ж збожеволієш тут, в отсій атмосфері крови й смерти, як не будеш задурманювати голови горілкою.

Ретньов похапцем сягнув в довгу кишеню шинелі, похапцем добув звідти пляшку смердючої, отрутної китайської „ханжі“ і жагливо, безтямно припав губами до пляшки. В міру того, як булькала в горло „ханжа“, Ретньов несамохіть все більш запалювався гнівом проти всього на світі, навіть проти самого себе—це була реакція недавнього жалю жорстоко скривдженого чоловіка. Одхилився Ретньов од порожньої пляшки— лютий, червоний.

— Е, канальство, довго ще я буду панькатися з тобою!—скрикнув Ретньов до трупа, немов до

живого чоловіка,—злість шукала собі виходу. З цим словом він вхопив до рук цебро літепла, що приніс, бурхнув зо-зла на трупа і почав віхтювати дебелу, жовту, цупку шкуру.

— Раз-два, по салдацькій! Скоро, бистро, швидко. Раз-два!—бурмотів Ретньов, шуруючи й грубо шарпаючи на всі боки трупа. Кінець, х-ху!

Ретньов став одсапувати. Вода стікала спроквволу з трупу на стіл, а звідтіля сльозами,—рясними сльозами—сипалася до-долу, замерзала на земляній підлозі. В свою чергу труп намочений і не витертий до ладу, значно одмінився на повіках, на лиці, грудях — скрізь вода закрижавіла, обгорнула мерця льодяною кригою.

Тим часом отрута випитої „ханжі" вже справляла своє діло: Ретньов соловів і м'якшав.

— А тепер заходимось і прибрати покійничка, —сказав, перепочивши Ретньов, майже лагідним, пьяним голосом. Тільки, в-віщо-ж одягти його? Скільки канючив у начальства: хоч-би мундирця, хоч благенького, дали, шкарбани там які, штани, —полагається-ж! Так де тобі, навіть панчох шкодують. Сорочка—от і ця недовга! Латаються біля нашого брата, руки гріють. Ненажери!.. Ну, та не гнівайся, небіжчику, ось бач, яку білесеньку льолю здобув тобі?! І він підняв і стріпнув в руці полатану, чорну, шкарубку сорочку.

Як вдягав Ретньов мерця, то щось дуже хрущало—чи суглоби та поперебивані кістки трупа, чи закрижавіла на ньому вода,—не звісно.

— Х-га, вбрав, а тепер—бобовки,—обізвався ніжно вже пьянезний Ретньов до мертвого. Сінця намостив в тісній твоїй хаті, застелив марлею... Все!... На вічний одпочинок бобовки... „Христолюбивий воїне!“

Ретньов вхопив обіруч трупа, виніс з намету й положив у соснову, благеньку трунку...

Швидко-швидко, похапцем, прогагакав піп над мерцем одправу на другий день. Воно й не диво: мороз немилосердно давив, аж скалки скакали, очі злипалися. З'явились мари...

І недалечко за наметом, до гурту численних хрестів сумного гробовища, присусідивсь ще один хрестик, а під ним несміливо надувся горбок землі—могила „Христолюбивого воїна“.

Тільки галонька закряче
Над горбочком сим;
Тихо хмаронька заплаче
Дощиком дрібним,—

як курица лапою, чорнилом вивів пьяний Ретньов на хресті Готлевського, колись і десь підслуханого віршa.

На війні*)

(*З записок самовидця*).

Фортеці, редути, люнети, ложементи, вовчі ями, колючий дріт, фуґаси, камнеметалки...

Рушниці, шаблюки, ратища, кулі, гармати, пекельні машини, порох, дінаміт, лідіт,—

Атрібути війни.

Мокре від людської крови, од мозку людського, з божевільними очима, метушиться військо між купами трупів: стріляє, падає і вивершує собою кріваві гори... Звідусіль, мов ритми хвиль бурхливого моря, все довкола вимовляє, співає, голосить, пищить, кричить, репетує, скреготить одне страшне слово:

— Смерть!

Мріють, аж мигтять, червоні хрести лікарського та санітарного персоналу: рятують поранених.

Великою крівавою плямою здається сонце, повите, мов хмарою, пороховим димом. Я стою побіч тимчасового шпиталевого бараку, на скосі

---

*) Цей крівавий малюнок війни записано на полях Маньчжурії в 1904 році. **Автор.**

землянoго захистка-валу,—стою і дивлюсь впростяж. А по під валом, скільки сягає око, коливається стальна щетина баґнетів, мигтять ранці, торбини, підторбини, патронташі, казанки, бутелі, —запасні батальони проходять на позиції. Поважні, але цвітущі лиця, журні, але живі очі... який контраст з тими вояками, що лежать в напівохкій землянці—шпиталевого бараку!

Я тільки що вийшов з землянки. Вийшов, але перед очима ще й досі, як жива, стоїть картина, що довелось там вгледіти. На однім операційнім столі лежить худий, висхлий салдат, років 36-ти. На очах запинало, біля носу сітка, насичена хлороформом. Груди хвилюються не знизу вгору, а якось від одного боку до другого. І дивовижно, ненатурально хвилюються: один час швидко-швидко, мов тріпається безпорадно пташина, спіймана в сільце, потім цілком замруть, нерухомі стануть... А ніж лікаря вганяється в худе тіло, обтягнуте жовтою шкурою: ріжуть потрощену ногу вище коліна...

На другому такому-ж столі лежить салдат—російський німець, ще худіщий, якийсь прозорий увесь.

Йому вилущують в плечі поранену праву руку без хлороформу,—слабий занадто, не виживе присиплення. Терпить... терпить, аби лишитись живим. Ріжуть нерви, витягають завязуючи кровоносні сосуди—він не здвигнеться. Тільки раз-у-

раз безкровні губи його ворушаться і тихий, ледве чутний, голос жадібно питає:

— Тепер буду вже жить? Жить буду, пане лікарю, буду?

Яка жага життя!

А лікарь, схиляючись тим часом до свого асістента, ще слабше, ще тихше шепоче:

— Дві-три години протягне, не більше. Спасти не сила: підкинулась ґанґрена.

За дверима операційної мигтять мари. Там, на численних ліжках, поставлених в чотирі рядки, кандзюбляться поранені. Скілька з них бьється в муках сконання, де-які—вже випростались... А носилки все мигтять... Санітари односять мертвих до мертвецької.

Прибитий, приголомшений стражданням, муками поранених „жертв війни", лишив я операційну, вийшов з бараку,—і, як на гріх, зустрівсь з цими здоровими людьми-салдатами, що йдуть на смерть... І це сонце—крівава пляма, як ознака того, що саме чекає цих здорових салдат... Серце шматується, голова паморочиться, у висках стукають молотки, а перед очима замерехтіли зелені кружала.

— Боже, спаси їх,—шепочуть губи.

Враз розтинається пісня:

Молодий козаче,
Чого зажурився?!..

Оттут, проміж людського лиха, сліз, проміж людського божевілля, озвіріння, блиснула ця

святиня України—ця пісня, блиснула якось незважливо, ненатурально, напружено, полохливо і непевно. І ту-ж мить порвалась... іменно порвалась, як натягнута струна, як незабаром, в божевільнім бою, порветься і саме життя отих салдат, що живим морем плинуть повз мене, йдучи на позиції. Прощайте, батьки численних сімейств, ніжні і дорогі брати своїх жалібниць-сестриць!..

Кров і сльози, сльози і кров, і силоміць вкорочене життя, і навіки загублена доля, назавсігди розбите щастя тисячі тисяч людей...

Молодий козаче,
Чого зажурився?!—

ще раз завів хтось пісню. І замовк.

— Навіки.

Милосердні сестри.

Є слово на світі, при якому радощами грає моє серце, якимсь святим почуттям сповняються груди. Те слово—„сестра“. Святе, величне, чудове слово! Яскраво при сьому слові встає в моїй уяві та кохана родина, та сестриця-жалібниця, що глибокі моря жалем висушує, камяні гори грудьми пробиває, поля широкі сивою голубкою перелинає і прибуває до кревного брата, щоб розважити його, зарадить при лихій пригоді; увиджується євангельська сестра Марія, що припадала до ніг Ісуса. Врешті встає в моїй уяві прегарний, чарівничо-знадний, ніжний образ сестри і няньки нашого великого Кобзаря, Катерини, яка, побиваючись за маленьким братом, що десь помандрував, забула про власне тіло—зріклася їжі, а коли повернувся брат до дому, повела „приблуду“ спати, положила на постіль, перехрестила, поцілувала і всміхнулась...

Такі уяви встають мені при слові „сестра“. Але доточіть до цього святого, величнього, чудового слова: „милосердна“— і мене відразу струсне лихоманка обурення. З цим словом з'єднані у мене

дикі, ганебні, сумні спогади з минулої Російсько-японської війни.

Прослуживши в армії півтора року, спочатку в „сводныхъ госпиталяхъ“, а далі—в „Отдѣлѣ эвакуації Краснаго Креста“ і завжди працюючи поруч з милосердними сестрами, я мав час і змогу не аби як придивитись до них. Свої спостереження і подаю на суд громадянства, застерігаючи заздалегідь, що не маю найменшої гадки складати пасквіля, закидати що-будь зле самій ідеї інституту „сестеръ милосердія“, або зменшати значіння сестер взагалі. Я подаю лишень те, що було, факти, яких, на мою думку, не повинно було бути, бо вони йдуть в розбрат з обовязком милосердної сестри.

У мене переховується список з офіціяльно-конфіденціяльного листа уповажненого Червоного Хреста, чиновника особливих доручень Переселенського управління, д. Шлікевича (25 серпня, р. 1905) до Головноуповажненого князя Васильчикова *): автор листа, росповідаючи про один, новоприбувший з Росії відділ сестер і кажучи, що в нім стрівались навіть неписьменні сестри, що в поїзді вони, їдучи в Маньчжурію, смоктали горілку з офіцерами і відносини в них були остільки вільні, що один офіцер поплескав сестру по щоці, ніби то в жарти,—робить такий висновок: „Я убѣдился,—каже,—какъ въ томъ, что нѣкоторыя изъ нихъ (сестер) производили странное впечатлѣніе своимъ неинтелигентнымъ видомъ, неряшливостью

*) Колишній міністер хліборобства.

костюма, такъ и въ томъ, что ихъ поведеніе—если не могло быть названо въ полномъ смыслѣ слова неприличнымъ, то во всякомъ случаѣ не соотвѣтствовало поведенію воспитанной дѣвушки".

І от такими сестрами „съ поведеніемъ, несоотвѣтствующимъ воспитанной дѣвушкѣ", захрясла Маньчжурія. Без любови, без прихильности до виповнення обовязків сестри, без сердечности, без щирости, щоб упадати за покаліченими людьми, вони як стій поглянули, посіли, розбавили в собі той нечисленний процент дійсних сестер—чудових, святих жінок,—які, гріх потаїти правду, були на війні, сяли величністю своїх прекрасних душ, дивували своїм героїзмом. Запанувала роспуста, вакханалія, розпочалось безсоромне нехтування високих обовязків сестри, куди не глянь, куди не поткнись. Яко покажчик сього, подаю уривок з листа милосердної сестри до своєї товаришки:

„...Офіцерів, лікарів, чиновників скільки завгодно тут, всі до жіноцтва, аж скавучать,—пише сестра.—А ми цьому й раді. То оце, скоро примеркне, злине на землю вечір,—зараз ми, сестри, косинки ґеть з голови, нагрудники з червоними хрестами на бік, миттю передягаємось в капелюхи, в цівільну одіж і махи в театр, в цирк, або куди в сад на всю ніч! Гуляєм... весело...—я тобі й росказати не можу, як! Завжди, отак біля другої години зпівночі, опісля гулянки, обовязково хилимо до ресторану. Випивок, горілки, вина, пива, шампанського — хоч залийся; їжі—хоч роспережись!

Гомін, регіт, співи, пустощі—не стихають! На сході небо почне шарітися червоними сполохами, тоді ми вирушаємо до шпиталів: все попарувавшись, попарувавшись—цілий довгий разок хурманів! Тепло та гарно так на душі, захмелену голову схилиш на груди свойому кавалєрові, ніби не зумисне, а він—не в тімя цвяхом битий—одною рукою стисне стан міцно-преміцно, а другою підійме схилену голову за підборіддя та і впнеться в твої губи своїми губами... Ох! А літом, як погналось зілля біля шпиталів, як забуяли гаолян, чуміза побіч на китайських ланах—ото лахва настала: візьмешся за руки з „ним“ та між зілля і шугнеш, і голів не видно... Пронюхали про се якось салдати, зачали стежити за нами, на „влови“, мовляв, зачали ходить: гляди—і спобіжить, застукає, як саме роспочнеш цілуватись, або що. Зараз десятку карбованців йому в зуби: на, та цить! І пари з уст не пускає, мов йому заціпить. Іде дудлить горіляку, йому цього тільки й треба. А нам весело“...

Так писала сестра, так воно було і навспражки, сам я тому свідок. І це торкається не одиниць—торкається до всіх сестер, за винятком лише згаданого вище нечисленого проценту справжніх „сестер“—святих, чудових жінок.

Звичайно сестрам, що стрівали сонце під брязкіт ресторанних чарок, або в гаоляні з „ним“,—в шпиталях було не до роботи: ранком, поки робилась візитація недужих та покалічених,

поки густіще вештались між ліжками салдат лікарі, вони, хоч аби як—та виконували свої обовязки. З раннього ж обіду, коли лишався в шпитальових бараках єдиний вартовий ордінатор-лікар,—сестер і не заглядиш: вони спали, чи й так сиділи в своїх затишних кімнатах, не маючи ані найменшого бажання панькатись та піклуватись біля нечепурних, смердючих поранених та хворих салдатів.

Пòрання, догляд, упадання за пораненими та недужими—все звалювалось на хвершалів-салдат. А се-ж відомо, що як не розривайсь, як не бийсь, як не крутись, а дванадцятьма руками не вхопиш того, що потрібує двадцятичотирьох рук. Цілком натурально і зрозуміло, що хворі і поранені раз-у-раз витерплювали і „недогоду“, і „шкоду“ і „невигоду“, а хвершали—ся під‘яремна, „сіра скотина“, мовляв,—кажучи за небіжчиком Драгоміровим,—брались на відповідь за це. Скарги хвершалів не мали успіху: за сестрами, яко за „привіллеґированними лицями“, тяглась рука. Траплялись, та й не рідко, випадки, що хвершали з невидержки фізичної і моральної утікали з шпиталів на позиції.

Модні прачіски, фарба, корсети—уживались сестрами, як найширше. А хто-ж не погодиться на цьому, що „засупонившись“ корсетом важко не то що нахилитись до ліжка пораненого—ворухнутись важко, дух випірає, а над косами по три годині гаїш, причісуючи, хіба задля того, щоб

зараз зіпсувати їх, нахилившись до праці?! Ґенерал Хлиновський, з приводу цього, видав цікавий наказ по санітарно-евакуаційній части Сібірської військової округи (10 травня. р. 1905, Ч. 24 § 2), уривок з якого я й переказую в українському перекладі: „...Часто й густо і, на жаль, не в самих поїздах тільки, сестри дозволяють собі самоволю... вигадують свої порядки, одіж. Признаюсь, аж ніяк не можу зрозуміти, як можливо єднать святий і величній подвиг служення хворим і покаліченим воїнам з мудрованними причісками, косметиками і кокетними деталями одіжі і як се люде не можуть зрозуміть недоречність і навіть образливість всієї отої дрібноти для святості місцин, де ціла прірва нещастя, горя, стогону, сліз і мук. Не сестра милосердна та, в чиїй душі панує женщина“.

Так писав ґенерал Хлиновський. А ось витяг з протоколу старшого над відділом евакуації, д. Ханенко Б. І.*) (30 травня, року 1905), що розформував 12-ий санітарний поїзд Червоного Хреста через те, що в дорозі сестри його: „...при исполненіи своихъ служебныхъ обязанностей на поѣздѣ, вели себя непристойно, напивались до пьяна, не стѣсняясь присутствіемъ поѣздной прислуги, принимали на поѣздѣ офицеровъ, причемъ, для интимныхъ сношеній, запирались съ ними наединѣ въ помѣщеніи вагоновъ“. „Інтімні“

---

*) Опісля член Державної Ради.

відносини, „непристойне“ поводження і така инша „грязь“ викривались не на одному цьому поїзді і коли більш не розформували їх, то єдине через те, що, почавши се робити в кожнім випадку, довелося-б розформувати трохи чи не всі санітарні поїзди. Що до поранених в поїздах, то вони... з лехкою душею припоручались сестрами санітарам-салдатам в дорозі що-разу.

На додаток нагадаю ще про одно спостереження: межи сестрами помічалась велика жага взяти шлюба, одружитись. Здатність, зуґарність, хист, леґальні і нелеґальні засоби—все уживалось на те, аби штучно заплутать плетениці і заполонити в них „симпатію“. А місцем для плетениць не перебірали. Наприклад, одна сестра висловлювалась у своїх почуттях коханцеві саме в той час, як побіч неї вмірав на ліжку припоручений на її догляд салдат; недобиток-полтавщанин бився в передсмертному сконанні, харчав, кидався. Але сестра, козир-дівка, ніякісінької уваги на це, спокійнісінько сиділа собі вкупці з коханком і висловлювалась, як то вона безмежно, гаряче і палко його кохає... Чи треба розповідать, що багато сестер—досягли свого?

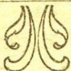
Багацько, дуже багацько такого я міг би ще росказати. Але важко, та й наведеного досить, щоб побачити, як стояла у нас справа з милосердними сестрами в минувшу російсько-японську війну. Що спричинилось цьому? Підупад моралі проміж людністю? Непопулярність війни, що ви-

бухла на ґрунті авантури, шахрайства та злочинства злиденної жмені зажерливих, ненатлих бюрократів, яка викликала в розсудливій частині громадянства обурення, розхолодила патріотизм і альтруїзм і одвернула від себе кращих людей? Протекція „міцних сього світа“ і легкі, хапані, зпочатку чотирьохтижневі, а далі — зменшені, здається, па половину курси для витворення робітниць на ниві милосердія, що дали спромогу запнути білі хустки і начепити на груди червоні хрести всякій шушвалі: швачкам, прачкам, куховаркам, покоївкам, роспустницям, потаскухам? Чи, може, місяшна платня, положена на війні сестрі: 30 карб. основних, 15—додаткових; карбованець, два, а то й три—суточних; „стол натурою“; 50 коп. що-дня на поліпшення їжі; пайок: мясо, борошно, крупа, цукор, чай то що; одіж вся до рубця (minimum 90, maximum 150 карб. на місяць на готові гроші всього), а також поважне становище сестри, а до нього деньщики, що і на посилках бувають, і постіль стелють, і сміття метуть, і топлять хату, і їсти подають, і одіж чистять сестрі? Що?

P. S. Ця моя стаття написана, скоро я повернувсь з війни. Я мав на думці подати їх кілька, росповідаючи про події в тилу армії,—на підставі особистих спостережень і привезеного з Харбину жмуту документів. Але з де-яких причин я залишив до слушного часу свій замір. А тимчасом об'явивсь д. Купчинський з відомими „разоблаченіями“ на сторінках „Руси“. Розповідаючи про

„героїв тила“, д. Купчанський ось що пише в одній з своїх статей про милосердних сестер:

„В буфетах... маленьке і велике російське начальство піячило, лихословило, сердилось, кричало, пустувало, сварилось, сміялось, засипало, шурубурило, веселилось... річкою дзюрчали коштовні вина, недопитими розбивались пляшки... Частенько й милосердних сестер можна було зуспити в цих веселих кумпаніях“. (Див. „Кіев. Вѣсти“, 1907 р. Ч. 79).

Зміст.

